

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**"KORONOVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA
DÖVLƏTLƏRİNİN MALİYYƏ DURUMUNUN TƏHLİLİ"**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Aysel Mustafayeva Zaur

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.f.d., dos. Fariz Saleh oğlu Əhmədov

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **22** ____ -ci il

"KORONOVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA
DÖVLƏTLƏRİNİN MALİYYƏ DURUMUNUN TƏHLİLİ"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 050401- Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Qrup: 876

Magistrant:
Aysel Mustafayeva Zaur

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Məmmədov Müzəffər Qulu oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm Andı

Mən, Aysel Mustafayeva Zaur qızı and içirəm ki, "Koronavirus pandemiyası şəraitində dünya dövlətlərinin maliyyə durumunun təhlili" mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

KORONOVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN MALİYYƏ DURUMUNUN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Bildiyimiz kimi, hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində geniş yayılan və COVID-19 adlanan yeni növ koronavirusun yaratdığı yoluxucu xəstəlik ilk dəfə 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində aşkarlanmışdır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyanın məqsədi dünya ölkələrində və Azərbaycanda COVID-19 pandemiyası dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlili, yaranmış problemlərin həll yollarını, bunun əsasında ən optimal və səmərəli forma və mexanizmləri müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın hər bir mərhələsində dissertasiya işində həm ümumi elmi təhlil metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi-statistik metodlardan və müqayisə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Beynəlxalq Təşkilatların və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, dövrü nəşrlərin məlumatları, ölkənin maliyyə vəziyyətinə dair statistik materialları, dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı monoqrafik və digər elmi ədəbiyyatlar, internetdəki materiallar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti onun yeniliyi ilə müəyyən edilir və pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsaslarının işlənilib hazırlanması və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti onun yeniliyi ilə müəyyən edilir və pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsaslarının işlənilib hazırlanması və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Nəticələr pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin və onun ayrı-ayrı elementlərinin onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsinin sonrakı tədqiqi imkanlarını genişləndirir.

Açar sözlər: COVID-19, sosial-iqtisadi, dünya, ÜST, maliyyə durumu.

“ANALYSIS OF THE FINANCIAL STATUS OF THE WORLD COUNTRIES IN THE CONTEXT OF CORONAVIRUS PANDEMY”

SUMMARY

The actuality of the subject: As we know, an infectious disease caused by a new type of coronavirus called COVID-19, which is now widespread in several countries around the world, was first detected in December 2019 in Wuhan, China.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to analyze the financial situation during the COVID-19 pandemic in the world and in Azerbaijan, to identify solutions to the problems, based on which the most optimal and effective forms and mechanisms.

Used research methods: At each stage of the research, both general scientific analysis methods, logical analysis and expert assessment methods, economic-statistical methods and comparison methods were used in the dissertation work.

The information base of the research: data of international organizations and the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, data of periodicals, statistical materials on the financial situation of the country, monographs and other scientific literature on the topic of the dissertation, materials on the Internet.

Restrictions of research: One of the main limitations is the current non-functioning pandemic libraries in Azerbaijan and around the world.

The novelty and practical results of investigation: The practical significance of the research is determined by its novelty and consists in the development and refinement of the basics of the analysis of the financial situation during the pandemic.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the study is determined by its novelty and consists in the development and refinement of the basis for the analysis of the financial situation during the pandemic. The results expand the possibilities for further study of the financial situation during the pandemic and its interrelationships and interrelationships of its individual elements.

Keywords: COVID-19, socio-economic, world, WHO, financial situation.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
FED	İstehlak Qiymətləri İndeksi
İEO	İnkişaf etmiş ölkələr
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
İƏİT	Ticarət və İnkişaf Agentliyi
İQİ	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
MSB	Milli Statistika İdarəsi
TİA	Transient İschaemic Attack
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ ÜST-NİN FƏALİYYƏTİ	11
1.1. Koronavirus pandemiyasına qədər və ondan sonrakı dövrdə dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi vəziyyəti.....	11
1.2. Dünyada koronavirus pandemiyasının yaranması, yayılma coğrafiyası və mərhələləri.....	19
1.3. Koronavirus pandemiyası dövründə ÜST-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri	24
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN MALİYYƏ DURUMUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	30
2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində İnkişaf Etmiş Ölkələrin (İEO-lərin) və İnkişaf Etməkdə olan Ölkələrin (İEOÖ-lərin) maliyyə durumunun təhlili.....	30
2.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində Azərbaycanın maliyyə durumunun təhlili.....	45
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZALDILMASI VƏ ONLARIN MALİYYƏ DURUMUNUN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI.....	56
3.1. Müasir dövrdə İEO-lərdə koronavirus pandemiyasının azaldılması və onların maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları	56
3.2. Müasir dövrdə İEOÖ-lərdə koronavirus pandemiyasının azaldılması və onların maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları	62
3.3. Müasir dövrdə Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının azaldılması və onun maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	78
Cədvəllərin siyahısı.....	83
Qrafiklərin siyahısı.....	83
Şəkillərin siyahısı	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bildiyimiz kimi, hazırda dünya üzrə fərqli ölkələrdə geniş yayılan və COVID-19 adlanan yeni növ koronavirusun yaratdığı yoluxucu xəstəlik ilk olaraq 2019-cu il dekabr ayında Çində Uhan əyalətində aşkarlanmışdır. Qloballaşmanın sürətləndiyi 21-ci əsrdə COVID-19 artıq ənənəvi pandemiya deyil, geosiyasi, iqtisadi, maliyyə, informasiya və psixoloji mühiti, irqi ayrı-seçkiliyi, müxtəlif fobiyları işə salan gözlənilməz detonator rolunu oynaya bilər. Bunu bəzi ölkələrdə Çin vətəndaşlarının sosial şəbəkələrdəki münasibəti sübut edir. Virusun qlobal iqtisadiyyata təsiri özünü boş küçələrin sayında və maliyyə bazarlarındakı qarışıqlıqda göstərir. Koronavirusun daha da yayılacağı proqnozlaşdırılır və bunun üçün də qlobal təchizat zəncirlərində fasilələr və pozulmalar qaçılmazdır. Dünyada ikinci daha böyük iqtisadiyyatı və dünya üzrə ən böyük neftin idxalçısı olan Çin Xalq Respublikasında tələbin azalması öz nəticələrini verir.

Kasıb ölkələr virusa xüsusilə həssasdır. Dünya birliyi qlobal karantin rejimində yaşamağa məhkum olmuşdur. Bütün qlobal beynəlxalq biznes, idman, elm və s. tədbirlər təxirə salınmışdır. Virusun bağladığı sərhədlərin arxasında onların şəffaflığı ön plana çıxdı. Pandemiya təhlükəsinin şiddəti bütün hədləri aşdı. Virus təhlükəsi hər bir ştatda milli narahatlığa çevrilirdi. Beynəlxalq ictimai rəydə pandemiyanın yaranması, onun yayılma dinamikası, sosial səhiyyə sistemlərinin virus axınına necə müqavimət göstərə bilməsi, alimlərin peyvəndlər üzərində necə işlədiyi və bu proseslərin qlobal biznesə və qlobal iqtisadiyyata necə zərər vurduğu yaxından araşdırılmışdır.

ÜST-1 2020-ci il mart ayında Covid-19 infeksiyasını pandemiya elan edib və nəticə olaraq dünyada müxtəlif ölkələrdə xüsusi rejimlər, karantinlər, fəvqəladə hallar və s. belə ciddi tədbirlər görməyə məcbur olmuşdur. Pandemiya həm də ölkələrin iqtisadiyyatlarına və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə çox ciddi təsir göstərməkdədir. Hal- hazırda pandemiya davam etməkdədir və dünyada ən aktual mövzulardan biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiya işinin hazırlanmasında aparıcı yerli və xarici tədqiqatçıların Covid-19 pandemiyasının ölkələrə göstərdiyi təsir məsələləri üzrə məqalə və elmi işlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın məqsədi dünya ölkələrində və Azərbaycanda COVID-19 pandemiyası dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlili, yaranmış problemlərin həll yollarını, bunun əsasında ən optimal və səmərəli forma və mexanizmləri müəyyən etməkdir. Dissertasiyanın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Covid-19 pandemiyasına qədər və ondan sonrakı dövrdə dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyənləşdirmək;
- Dünyada koronavirus pandemiyasının yaranması, yayılma coğrafiyası və mərhələlərini və ÜST-in fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Covid-19 pandemiyası şəraitində İnkişaf Etmiş Ölkələrin (İEO-lərin) və İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrin (İEOÖ) maliyyə durumunun təhlilinin aparılması;
- Covid-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan Respublikasının maliyyə vəziyyətini təhlil etmək;
- Müasir dövrdə İEO-lərin, İEOÖ-lərin və Azərbaycanın koronavirus pandemiyasının azaldılması və onların maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı COVID-19 pandemiyası və onun maliyyə vəziyyətinə təsiri məsələləridir. Tədqiqatın predmeti pandemiya dövründə dünyada və ölkələrdə maliyyə sahəsində aranmış problemlərdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın hər bir mərhələsində dissertasiya işində həm ümumi elmi təhlil metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi-statistik metodlardan və müqayisə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Beynəlxalq Təşkilatların və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, dövri nəşrlərin məlumatları, ölkənin maliyyə vəziyyətinə dair statistik materialları,

dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı monoqrafik və digər elmi ədəbiyyatlar, internetdəki materiallar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti onun yeniliyi ilə müəyyən edilir və pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsaslarının işlənilib hazırlanması və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Nəticələr pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin və onun ayrı-ayrı elementlərinin onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsinin sonrakı tədqiqi imkanlarını genişləndirir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti onun yeniliyi ilə müəyyən edilir və pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsaslarının işlənilib hazırlanması və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Nəticələr pandemiya dövründə maliyyə vəziyyətinin və onun ayrı-ayrı elementlərinin onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsinin sonrakı tədqiqi imkanlarını genişləndirir.

I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN SOSIAL-IQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ ÜST-NİN FƏALİYYƏTİ

1.1. Koronavirus pandemiyasına qədər və ondan sonrakı dövrdə dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi vəziyyəti

İkinci Dünya Müharibəsinin iqtisadi səhnəsinə bənzədilmiş Covid-19 epidemiyasının ölçüsünü vurğulayan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Covid-19 epidemiyasının 30 yanvar 2020-ci ildə qlobal fəvqəladə vəziyyət elan etmişdir. Covid-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyatda sənaye, turizm, otellər, aviasiya, tikinti, kənd təsərrüfatı, pərakəndə satış, tekstil kimi bir çox sektorda əhəmiyyətli gəlir itkilərinə səbəb olduğu və mənfi təsirlərə səbəb olduğu bildirilir. Bu mənfi təsirlər nəticəsində bir çox müəssisələrin mövcudluğu və bir çox işçilərin məşğulluq vəziyyəti də təhlükə altına düşmüşdür (Giustiniano L., Cunha M.P., Simpson A.V., Rego A., Clegg S. 2020).

Covid-19 pandemiyasının iqtisadi və psixo-sosial nəticələri dünya miqyasında və görünməmiş bir vəziyyətə çevrildi. Epidemiyaya və epidemiyadan qorunma tədbirləri çərçivəsində tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəticəsində müştəri tələblərinin azaldığı, iqtisadiyyatda tənəzzüllərin başladığı, müəssisələrin getdikcə kiçildiyi, işçilərin işdən çıxarıldığı, işsizlik və işsizlik nisbətlərinin artdığı görüldü, iqtisadi artımın qarşısı alınıb, iqtisadi sabitliyə mənfi təsirlər olub, iqtisadi fəaliyyətdə fasilələr yaranıb. Covid-19 karantin kimi müxtəlif məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə iqtisadi fəaliyyəti məhdudlaşdıraraq qlobal iqtisadiyyata böyük makro və mikro səviyyəli təsirlərə və struktur dəyişikliklərinə səbəb olub. Makro səviyyədə səhmlərin qiymətləri azalıb, bazar dəyişkənliyi və qeyri-müəyyənlik artıb; İstehsalçılara, istehlakçılara və investora inam itkisi artdı, tələb və təklif azaldı, normal istehlak nümunələri pisləşdi, bazar anomaliyaları baş verdi, əmək bazarlarına, qlobal təchizat zəncirlərinə və istehlak davranışlarına mənfi təsirlər yaşandı. Mikro səviyyədə onların fəaliyyətini həyata keçirməkdə və öhdəliklərini yerinə yetirməkdə, borclarını ödəməkdə və ya debitor borclarını toplamaqda

çətinliklər, tədarük zəncirində fasilələr və gəlirlərində azalma müşahidə edilmişdir (Karımıvand F. 2021).

Çinin Uhan şəhərində koronavirus epidemiyasının ortaya çıxması və sürətlə yayılması bütün sektorlara mənfi təsir göstərib. Bu cür dağıdıcı təsirləri olan epidemiyaların qarşısının alınması və təsirlərinin azaldılması üçün mühüm addım olacaq. Post-epidemiyanın cəmiyyətlərdəki təsirlərinin həm iqtisadi, həm də sosial-psixoloji aspektləri baxımından əhəmiyyətli olduğu görülür. Epidemiyanın qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsiri faiz dərəcələrinin azalmasına, inflyasiyanın artmasına və ölkələrin koronavirusdan əvvəlki siyasətlərinin irəliləyişini ləngitməsinə səbəb olur. Dünyanı təsir altına alan koronavirusdan sonra ölkələr iqtisadiyyatlarını güclü saxlamaq üçün bir çox siyasətlər müəyyənləşdirmiş və bu siyasətləri həyata keçirməyə çalışmışlar. Onların post-koronavirus iqtisadiyyatında həyata keçirdikləri siyasətlər bazarda həm tələbin, həm də təklifin azalmasına səbəb olub, bu da inflyasiyanın azalmasına səbəb olub. Ancaq nağd pulun və ya kreditin dəyəri olan gəlirin bahalılığından təsirlənəcəyi qaçılmaz olacaq.

Dünya iqtisadiyyatında birinci yerdə olan ABŞ-da epidemiyadan sonra qlobal iqtisadiyyatda artım azalmağa başlayıb. Maliyyə bazarlarındakı enişlər, neft qiymətlərinin davamlı azalması, mağazaların bağlanması, birjada yaşanan mənfiliklər kimi bir çox səbəb ABŞ iqtisadiyyatının tədbirlər görməsinə səbəb olmuş və bu səbəbdən də iqtisadi dəstək paketləri açıqlanmışdır.

Epidemiyadan əvvəl ABŞ iqtisadiyyatı faizlərin aşağı salınması ilə böyük bir addım atmışdı. FED-in aldığı 0,25 faiz endirimi 2008-ci ildən bəri ilk faiz endirimidir. FED gələcək artımla bağlı qeyri-müəyyənlik dövründə Amerika iqtisadiyyatını dəstəkləmək üçün faiz endirimi müddəasının səbəbini açıqladı (BBC, 2019).

Bu qərarlarda FED-in qlobal artım hədəflərinin yavaşlamasında Çinlə ticarət müharibələrinin təsirli olduğu görülür. COVID-19 epidemiyasından əvvəl qlobal tənəzzül olduğu halda, COVID-19 epidemiyasından sonra da durğunluq davam edir. FED qərarları dünya iqtisadiyyatında böyük yer tutduğundan, alınan qərarlar, faiz endirimləri, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər beynəlxalq bazarlara təsir

edəcək. 2019-cu ilin sentyabr ayında 2,25% ikən, 2019-cu ilin dekabrında 1,75% azalaraq, son illərdə qəbul edilən ən aşağı faiz endirimi qərarı oldu.

ABŞ iqtisadiyyatı artım hədəfinin altında qalarkən, inflyasiya dərəcələrindəki mərhələli artım illik 2,3% artımla əvvəlki illə müqayisədə yavaşladı. Yaşanan ticarət gərginliyi və sərmayə qoyuluşlarının azaldılması hədəflənən nisbətində qalması da təsirli olur. Kapital qoyuluşlarında bu azalma məşğulluq və istehlak xərcləri üçün risk faktorunu yaratsa da, həm kommersiya müqavilələri, həm də ucuz borclanma xərcləri iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün iqtisadiyyatı dəstəkləyir. Koronavirusun dünya miqyasında pandemiya elan edilməsindən sonra ABŞ və Çin mal və xidmətlərin idxalında çətinlik çəkəcəyi üçün inflyasiya dərəcələrində artım müşahidə olunur. İnflyasiyadakı bu artım FED-in faiz artımını dayandırmasına səbəb olarkən, FED-in qlobal böyümənin yavaşlaması və ticarət investisiyalarının azalması ilə birlikdə faiz dərəcələrini azaltmağa qərar verdiyi müşahidə edilir. Sentyabrda inflyasiyanın 1,7%-dən ilin sonunda 2,3%-ə yüksəlməsi, əyləncə, turizm və restoran kimi xərclərdə də azalan koronavirusun təsiri ilə FED-in faiz endirimi qərarını dəstəkləyir.

2019-cu ilin əvvəlindən ABŞ və Çin arasında baş verən qarşıdurma il boyu bazarlarda uyğunsuzluqlara səbəb olub. Qlobal iqtisadi siyasətlərlə bağlı qeyri-müəyyənliklərin yüksək olaraq qalması və yavaşlama tendensiyası dərinləşərsə, məhdud siyasət sahələrinin və aşağı yönlü risklərin üstünlük təşkil edə biləcəyini göstərir. Türkiyənin qlobal iqtisadiyyat üçün risklərinin artmasına və inflyasiya hədəflərinin çox uzaqlaşmasına səbəb olub. Dünyanın mühüm mərkəzi bankları normallaşma addımlarını sona çatdıraraq, boş siyasətə qayıtdılar. FED iyul, oktyabr və sentyabr aylarında 25 baz bənd endirimlər edərək siyasət faizini 1,50-1,75 faiz aralığına çatdırıb və repo bazarında hərraclarla balansını yenidən genişləndirməyə başlayıb. Əksər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin mərkəzi bankları faiz endirimləri baxımından FED-i izlədiyi halda, TCMB son 4 iclasında 1200 baza bəndi endirimlə siyasət faizini ilin əvvəlindəki 24 faizdən yüzdə 12-ə çatdırıb (Yakışan B., Kahveci Z. 2019).

Türkiyənin 2018 və 2019-cu illərdəki iqtisadi ölçülərini ilk üç rüb kimi müqayisə etdikdə, 2018-ci ilin ilk üç rübündə 602,2 milyard dollar olan ÜDM, 2019-cu ilin ilk üç rübündə 2018-ci ilə nisbətən 9% azalmışdır.

Çində 2019-cu ildə inflyasiya nisbəti 2,9 % göstərmişdir. Bildirilib ki, əsas inflyasiyanın göstəricisi olan İstehlak Qiymətləri İndeksi (İQİ) ötən il Çində 2,9 faiz artaraq hökumətin 3 faizlik hədəfi çərçivəsində qalıb. Çində ərzaq qiymətlərinin artması səbəbindən inflyasiya son illərdə ən yüksək həddə çatıb. Afrika donuz vəbasından sonra donuz ətinin qiymətinin artması ərzaq qiymətlərinin artmasına səbəb olarkən, oktyabr ayında inflyasiya səviyyəsi 3%-ə çatmışdır.

Yavaşlayan iqtisadiyyatı canlandırmaq, sənaye istehsalını gücləndirmək və investisiyaları artırmaq üçün faiz dərəcələrini endirən Çin Xalq Bankı inflyasiyanı azaltmağı hədəfləyir. Ancaq dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatı olan Çində başlayan və qlobal epidemiyaya çevrilən koronavirus epidemiyasından sonra Çindəki qlobal ticarətdə də narahatlıqlar artır. Dünyada böyük əhəmiyyət kəsb edən şirkətlərin Çindəki mağazalarını bağlaması ilə iqtisadiyyat yavaşlamağa başlamışdır. Çin iqtisadiyyatının böyüklüyü, işçi qüvvəsinin bolluğu və ucuzluğu xarici sərmayəçilər üçün ən çox üstünlük verilən yer olsa da, artan Covid-19 epidemiyası bu vəziyyət üçün təhlükə halına gəldi və Çin Mərkəzi Bankı faiz dərəcələrini azaltmağa qərar vermişdir. Bununla belə, Çin Mərkəzi Bankı həm xarici sərmayədarları cəlb etmək, həm də ölkə iqtisadiyyatında artımı yenidən artırmaq üçün faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına qərar verərək narahatlıqları azaltmaq istəyir.

Koronavirusun yaratdığı qlobal iqtisadi tənəzzül qlobal iqtisadiyyat üçün artım proqnozlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) proqnozlarına görə, ilin sonuna qədər qlobal iqtisadi artım 2,4%-ə çatacaq, bu, əvvəlki proqnozdan 0,5% azdır. Moody's il üçün qlobal iqtisadi artım proqnozunu 2,4%-dən 2,1%-ə endirmişdir. Digər maliyyə qurumları və ekspertlər daha pessimistdirlər. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu qlobal artımın 2020-ci ildə 1%-ə qədər yavaşlayacağını proqnozlaşdırır, Morgan Stanley iqtisadçıları isə illik artımın ən yaxşı halda 0,9%, ən pis halda isə 0,6% olacağını

proqnozlaşdırmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Agentliyi virusun yaratdığı iqtisadi tənəzzülün qlobal iqtisadiyyata ən azı 1 trilyon dollara zərər vuracağını proqnozlaşdırmışdır (İbrahimov M. 2020).

COVID-19-un yayılmasının qlobal iqtisadi inkişafa sürətli təsirinin əsas səbəblərindən biri dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatı olan Çinin onun episentri olması və virusun Avro bölgəsində və ABŞ-da sürətlə yayılmasıdır. Avro zonası, Çin və ABŞ birlikdə qlobal ÜDM-in təxminən 45-50%-ni təşkil edir və bunun nəticəsində yaranan iqtisadi tənəzzül qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Çinin son illər sürətlə artan qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində payı özlüyündə virusun qlobal iqtisadiyyata nə dərəcədə təsir edəcəyinin göstəricisidir. 2002-2019-cu illərdə Çinin dünya sənaye istehsalında payı 8 faizdən 21 faizə, dünya ümumi daxili məhsulunda (ÜDM) 6 faizdən 17 faizə, dünya ticarətində isə 4 faizdən 11 faizə yüksəlmişdir. Çin həm də dünyanın ən böyük ixracatçısıdır. Çinin dünya iqtisadiyyatında payının artması və digər iqtisadi cəhətdən güclü ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişafı onun qlobal iqtisadi proseslərə təsir imkanlarını artırır.

Çində virusun yayılması dayansa da, virusun ABŞ və Avropada sürətlə yayılması və bunun nəticəsində yaranan iqtisadi problemlər hələ uzun müddət qlobal iqtisadiyyatın artımına təsir göstərəcək. Virusun qlobal miqyasda yayılmasının iqtisadi problemlərə səbəb olmasının digər mühüm səbəbi müxtəlif ölkələrdə istehsalın qlobal təchizat zəncirindən asılılığı və bu zəncirin ölkələr üzrə yüksək konsentrasiyasıdır. Bildiyimiz kimi, Çin bu təchizat zəncirinin ən mühüm oyunçularından biridir və onun iqtisadiyyatındakı problemlər qlobal təchizat zəncirinin davamlılığını pozur. Bu da öz növbəsində digər ölkələrdə istehsal prosesinə mənfi təsir göstərir. Virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün Çində tədarük zəncirinin yenidən açılmasına baxmayaraq, zəncirdə məhsulların alıcılarının əksəriyyətinin ABŞ və Avropa ölkələri olması, onların iqtisadiyyatında durğunluq müşahidə olunması, bu zəncirdə kəskin azalmaya səbəb olacaq. Bu, öz növbəsində, tədarük zəncirinin tam bərpası üçün çox vaxt aparacaq (İbrahimov M. 2020).

Qlobal təchizat zəncirindəki problemlər texnologiyaya, o cümlədən dəqiq alətlər, maşınlar, nəqliyyat vasitələri və kommunikasiya cihazlarına getdikcə daha

çox təsir edir. Təchizat zəncirindəki problemlər Avropa İttifaqına 15,6 milyard dollar, ABŞ-a 5,8 milyard, Yaponiyaya 5,2 milyard, Koreyaya 3,8 milyard, Tayvana 2,6 milyard və Vyetnama 2,3 milyard dollara başa gələcək. Bununla belə, bu zərərin həcmi virusun yayılmasının qarşısının necə alınmasından və ölkələrin alternativ təchizat mənbələrindən istifadə imkanlarından asılı olaraq dəyişə bilər.

Çin iqtisadiyyatına təsir. COVID-19-un yaratdığı iqtisadi problemlər səbəbindən Çinin bu il son 40 ilin ən aşağı artım tempini qeyd edəcəyi gözlənilir. İƏİT Çin iqtisadiyyatının proqnozlaşdırılan 5,7% ilə müqayisədə 4,9% artacağını proqnozlaşdırır. Çin Milli Statistika Bürosunun (NBS) məlumatına görə, sənaye istehsalı illik müqayisədə 13,5%, xidmətlər 13%, pərakəndə satışlar 20,5%, əsas investisiyalar isə 24,5% azalıb. Bütün bu uğursuzluqlara əsaslanan hesablamalar göstərir ki, Çinin ÜDM-i bu dövrdə 13% azalmışdır.

COVID-19-un yayılması ilə əlaqədar iqtisadi durğunluq 2008-ci ilin maliyyə böhranından daha pis hesab olunur. ABŞ iqtisadiyyatında xidmət sektorunun böyük payı virusun yayılması üçün iqtisadi potensialı artırır. ABŞ-da səyahət, turizm və qonaqpərvərlik sektorunda ÜDM-in 7%-ni təşkil edir. Belə ki, hesablamalar göstərir ki, bu sahələr üzrə xərclərin 10% azaldılması ÜDM-in 0,7% azalmasına səbəb olacaq. Ancaq virus davam edərsə, xərclərin daha da azalacağı gözlənilir. COVID-19-un yayılmasının iqtisadiyyata təsiri əsasən ABŞ-ın ÜDM üzrə proqnozlarının kəskin azalmasına səbəb olub. Credit Suisse ABŞ iqtisadiyyatı üçün pandemiya dövründə artım proqnozunu 2,8%-dən -0,9%-ə endirmişdir (İbrahimov M. 2020).

COVID-19 Çindən sonra Avropada sürətlə yayılır. Avropanın ən böyük iqtisadiyyatları virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün kəskin tədbirlər görməyə məcbur olub. Bu, Avropa İttifaqında (Aİ) iqtisadi problemlərin artmasına səbəb olmuşdur. İƏİT-in proqnozlarına görə, 2020-ci ilin sonuna qədər Avro zonasında illik ÜDM artımı ən yaxşı halda 0,8% təşkil etmişdir. Beləliklə, virusun yayılması İtaliyaya uzunmüddətli perspektivdə daha da böyük iqtisadi ziyan vurmuşdur. Pandemiya zamanı İtaliyada dövlət maliyyələşdirmə problemləri davam etdi. Buna görə də ekspertlər virusun yayılmasının İtaliyanın ÜDM-ni ən yaxşı halda 3,1%-ə, ən pis halda isə 6,5%-ə endirəcəyini proqnozlaşdırırlar. Bu vəziyyətdə İtaliya

hökuməti virusun vurduğu iqtisadi ziyanı aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün 25 milyard avro ayırmışdır (İbrahimov M. 2020).

COVID-19-un ən çox yayıldığı Avropa ölkələrindən biri olan Fransada iqtisadi vəziyyətin daha da pisləşəcəyi gözlənilirdi. 2019-cu ildə ölkədə davam edən kütləvi etirazlar artıq Fransanın iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. İqtisadi göstəricilər 2020-ci ilin əvvəlində yaxşılaşmağa başlasa da, virusun yayılması müsbət iqtisadi inkişafın qarşısını aldı. Virusun yayılması nəticəsində Fransa Mərkəzi Bankı 2020-ci ilin sonuna kimi ÜDM-in artımının 0,1%-ə qədər azalacağını proqnozlaşdırıb. Mərkəzi Bankın ekspertləri hesab edir ki, sərtliyə baxmayaraq, iqtisadi tənəzzül müvəqqəti xarakter daşıyacaq. Fransa hökuməti iqtisadiyyata dəyən zərərin aradan qaldırılması üçün 45 milyard avro stimulu paketini ayırmışdır. Əsas məqsəd iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində virusun yayılmasından zərər çəkən şirkətləri maliyyələşdirməkdir. Bundan əlavə, hökumət 300 milyard avro məbləğində bank kreditləşməsinin təşkilinə dəstək vermişdir. Virusun yayılması AB-nin ən güclü iqtisadiyyatı olan Almaniyaya da təsir etmişdir. Almaniya iqtisadiyyatının ixrac yönümlü olması virusun iqtisadiyyata potensial təsirini artırır. Virusun yayılmasının ilk günlərində belə Çin iqtisadiyyatındakı yavaşlama Almaniyaya öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Nəticədə alman məhsullarına tələbatın azalması alman şirkətlərinə 56%-ə qədər mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, Almaniya məhsullarına qlobal tələb dünya üzrə 44%-ə qədər azalıb.

Proqram dövlət və özəl sektorun 820 milyard ABŞ dolları məbləğində aktivlərinin alınmasını nəzərdə tutur. Avrozona ölkələrinin maliyyə nazirləri Avropa Sabitlik Mexanizmi vasitəsilə ölkələrə ÜDM-in 2%-i həcmində kredit verilməsinə dair ilkin razılığa gəliblər. Bu mexanizm vasitəsilə 2008-ci il böhranından sonra yaradılan xilas etmə fondundan vəsait əldə ediləcək. Korona istiqrazlarının buraxılışı zamanı öhdəliklər avrozona ölkələri arasında bölüşdürülür. Bundan əlavə, Avropa Komissiyası 37 milyard avro dəyərində investisiya fondu yaradıb. Müxtəlif sahələrdə, xüsusən də səhiyyə sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər bu fondan vəsaitə arxalana bilərlər. Aİ Investisiya Fondu kiçik və orta biznes üçün 8 milyard avro kredit ayırmışdır (İbrahimov M. 2020).

Azərbaycan enerji ixracatçısı kimi qlobal enerji bazarlarındakı tendensiyalardan asılıdır. Neft və təbii qaz ixrac gəlirlərindən asılılıq ölkə iqtisadiyyatının ən zəif nöqtəsidir. Neftin ucuzlaşması və ölkədə COVID-19 virusunun aşkarlanması ölkə iqtisadiyyatı üçün çox ciddi sınaq oldu.

ABŞ, Türkiyə və Azərbaycan üzrə əsas iqtisadi göstəriciləri 2018-2020-ci illər üzrə aşağıdakı cədvəl 1-də göstərmək olar.

Cədvəl 1: 2019-2020-ci illər üzrə ABŞ, Türkiyə və Azərbaycan üzrə əsas iqtisadi və sosial göstəricilər

№	Əsas iqtisadi və sosial göstəricilər	ABŞ		Türkiyə		Azərbaycan	
		2019	2020	2019	2020	2018	2020
1	ÜDM	21.372,6 (mlyrd/d)	20.893,75 (mlyrd/d)	760 (mlyn/d)	717 (mlyn /d)	81896,2 (mlyn/m)	72432,2 (mlyn/m)
2	ÜDM artımı (%-lə)	2,3	-3,4	15,0	16,9	2,2	-4,3
3	Ümumi gəlir	65.052 milyon dollar	63.358 milyon dollar	829.788 milyon lirə	915.1 30. milyo n lirə	24398,5 milyon manat	26075,4 milyon manat
4	İnfilyasiya səviyyəsi (%-lə)	1,8	6,2	11,8	14,6	2,6	2,8
5	Yoxsulluq səviyyəsi (%-lə)	3,7	8,1	14,4	15,0	4,8	6,2
6	Dövlət borcu	22 trilyon dollar	24,5 trilyon dollar	27,1 milyard dollar	268,9 milyar d dollar	9,0 milyard dollar	8,1 milyard dollar

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>, <https://www.tuik.gov.tr/>, <https://www.usa.gov/statistics> istifadə edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Koronavirusun dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatı olan Çində yayılması və daha sonra dünyanın iki aparıcı iqtisadiyyatı olan ABŞ və Avropaya yayılması qlobal iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, dünya tarixində belə tənəzzül müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın əksər sektorlarında eyni vaxtda müşahidə edilməmişdir. Koronavirusla bağlı iqtisadi problemlər qloballaşma zəminində yaradılmış beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindəki çatışmazlıqları üzə çıxarıb. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi qlobal xarakter daşısa da, bir neçə ölkənin iqtisadiyyatından çox asılıdır. Belə bir konsentrasiyanın olması bu sistemin böhran vəziyyətində həssaslığını göstərir (Долбенева Д.В. 2020).

Nəticədə virusun Çində yayılması nəticəsində yaranan iqtisadi durğunluq Çin xammalı və komponentlərindən asılı olan ölkələrdə istehsalı yavaşlatmış, məhsullarının böyük hissəsini Çinə ixrac edən ölkələrdə məhsula tələbatı xeyli azaltmış və iqtisadi problemlərə səbəb olmuşdur. ABŞ və Avropada əsas istehsal məhsullarına tələb kəskin şəkildə azalmışdır, təchizat zəncirindəki konsentrasiya burada mühüm rol oynayır.

1.2. Dünyada koronavirus pandemiyasının yaranması, yayılma coğrafiyası və mərhələləri

2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Uhan şəhərində başlayan COVID-19 pandemiyası çox qısa müddətdə dünyanın 213 ölkəsini əhatə edib və 2020-ci ilin may ayına qədər təxminən 5 milyon insanın yoluxmasına və 330.000 insanın ölümünə səbəb olub. Pandemiyalar əsasən qəfil və geniş yayılmış xəstəlik və ölümə səbəb olur, sosial, siyasi və iqtisadi sahələrdə əhəmiyyətli problemlər yaradırlar. Tarixi prosesə nəzər saldıqda məlum olur ki, dünyada ən qədim zamanlardan pandemiyalar zaman-zaman yaranıb. Bununla belə, COVID-19 pandemiyası ictimai sağlamlıq üçün yaratdığı təhlükə və qlobal təsirləri baxımından 1918-ci ildə İspaniya pandemiyasından sonra ən ciddi pandemiya hesab olunur. COVID-19 pandemiyası öz xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki pandemiyalardan və bu pandemiyaların yaratdığı böhranlardan fərqlənir. COVID-19 pandemiyası (Tunalı Ç.B. 2020):

- Qlobal pandemiya;
- Aşağı və orta gəlirli ölkələrdə cəmləşmiş;
- Dünyada faiz dərəcələrinin çox aşağı olduğu bir dövrdə ortaya çıxıb;
- Bir vaxtda dünya iqtisadi cəhətdən yüksək dərəcədə inteqrasiya olunduğu zamandır;
- Təchizat zəncirlərinə yayılma təsirlərinə səbəb olur;
- Həm tələb, həm də təklif üzərində dağıdıcı təsirlərə səbəb olur.

31 dekabr 2019-cu il tarixində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Çin Nümayəndəliyi Çinin Hubey əyalətinin Uhan şəhərində 31 dekabr 2019-cu ildə naməlum səbəbli pnevmoniya və 5 yanvar 2020-ci il tarixdə yeni koronavirusa

yoluxma hallarını bildirdi. daha əvvəl insanlarda təsbit edilmiş, təsbit edilmişdi. Əvvəlcə 2019-nCoV olaraq ifadə edilən bu xəstəlik daha sonra Covid-19 adlandırıldı və Çində ortaya çıxdıqdan sonra üç ay kimi qısa müddətdə bütün dünyanı təsir etdi. Covid-19 xəstəliyinin ilk ortaya çıxmasından müəyyən dövrə qədər mühüm inkişafı aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür (Budak F., Korkmaz Ş. 2020):

- 31 dekabr 2019-cu il-Çində ilk pnevmoniya halları Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına bildirildi.

- 5 yanvar 2020-ci il-Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilk dəfə olaraq bu yeni xəstəliyi epidemiya adlandırıb.

- 10 yanvar-SARS və MERS kimi viruslar əsasında yeni virusla bağlı ilk bələdçi nəşr edilib.

- 11 yanvar-Çin virusla bağlı genetik tapıntıları ictimaiyyətlə paylaşdı və bu xəstəlikdən ilk ölüm bu tarixdə Çində baş verdi.

- 13 yanvar-İlk dəfə olaraq Çin, Taylanddan başqa bir ölkədə yeni virusa yoluxma halı qeydə alınıb.

- Yanvarın 21-də-ABŞ virusa ilk yoluxma faktını açıqlayıb.

- Yanvarın 23-də-11 milyon əhalisi olan Wuhan şəhəri karantinə alındı. Şəhərə giriş-çıxışlar bağlanıb.

- Yanvarın 31-də- ABŞ son 14 gündə Çinə səfər etmiş insanlara səyahət qadağası tətbiq edəcəyini açıqlayıb.

- 02 fevral-Çindən kənarında virusdan ilk ölüm Filippində baş verib.

- 04 fevral-The Diamond Princess-in göyertəsində olan on nəfərin xəstəliyə qarşı testi müsbət çıxdıqdan sonra gəmi 3700 sərnixin və ekipajı ilə Yokohamada karantinə alınıb.

- 07 fevral- Virusun ilk xəbərçisi kimi tanınan və 2019-cu ilin dekabr ayının sonunda, epidemiya rəsmi olaraq tanınmazdan əvvəl həmkarlarına epidemiya barədə xəbərdarlıq edən Dr. Li Venliang virusa görə dünyasını dəyişib.

- 09 fevral-Virusdan ölənlərin ümumi sayı SARS-dan ölənlərin ümumi sayını ötüb.

- 11 fevral- Xəstəliyə Covid-19 adı verildi.
- 14 fevral- Misir, Afrika qitəsində xəstəliyi görən ilk ölkə olaraq ölkədə ilk hadisəni açıqladı. Yenə eyni tarixdə; Asiyadan kənarında ilk ölüm Fransada baş verib.
- 17 fevral- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı əhaliyə ictimai yerlərdə bir araya gəlməmək barədə xəbərdarlıq edib.
- 19 fevral- İran Covid-19-a ilk yoluxma faktını açıqlayıb.
- 22 fevral- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Afrika direktoru Covid-19-a qarşı strategiya iclası çağırıb.
- 24 fevral- İtaliya Avropanın ən çox təsirlənən ölkəsi olaraq siyahıya başçılıq edir.
- 26 fevral- Braziliyada aşkar edilən ilk hadisə ilə virus ilk dəfə Latın Amerikasında görüldü.
- 29 fevral- ABŞ uçuş qadağaları tətbiq etməyə başladı.
- 03 martda- Qoruyucu geyim və cihazlardakı çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı bu məhsulları istehsal edən istehsalçıları istehsalı 40 faiz artırmağa çağırıb.
- 05 mart- Səudiyyə Ərəbistanı ilk Covid-19 hadisəsini açıqladı.
- 07 martda- Xəstəliyin ümumilikdə 100 ölkəyə yayıldığı açıqlanıb. 08 martda; İtaliya Lombardiya bölgəsində ümumi karantin elan edib.
- 10 mart- İtaliyada karantin bütün ölkəni əhatə edəcək şəkildə uzadılıb.
- 11 martda- İlk Covid-19 hadisəsi Türkiyədə görüldü və eyni tarixdə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı bu yeni inkişaf edən virusun pandemiya olduğunu açıqladı. ABŞ Avropaya da uçuş qadağalarını uzadıb.
- 13 mart- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı həmrəyliyə cavab fondunu elan etdi.
- 13 mart tarixindən etibarən yenidən-Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı cəmi 5 min insanın öldüyünü və yeni pandemiya mərkəzinin Avropa olaraq yeniləndiyini açıqladı.
- 14 mart- İspaniyada yoluxmaların sayında rekord artım olub və ölkədə karantin qərarı verilib.

- 15 mart- ABŞ-da 50 və daha çox adamın iştirak etdiyi bütün tədbirlərin 8 həftə müddətinə qadağan edildiyi açıqlanıb.

- 16 mart- Almaniya və Kanada sərhədlərini qonşu ölkələrə bağlayıb. Fransa, tədbirləri artıraraq; İki həftə ərzində o, məcburi hallar istisna olmaqla, evdən çıxmamaq qərarına gəlib.

- 16 mart- İlk eksperimental peyvənd edildi.

- 17 mart- Avropa İttifaqı 30 günlük səyahət məhdudiyyəti tətbiq etdi (Budak F., Korkmaz Ş. 2020).

Cədvəl 2-də Covid-19 epidemiyasının başladığı gündən 2020-ci ilə qədər ən çox yayılan 10 ölkə üzrə yoluxmaların və ölümlərin ümumi sayı göstərilmişdir. Buna görə, xüsusilə mart ayından etibarən ümumi yoluxma və ölüm sayında ciddi artım olduğunu söyləmək olar. İndiyə qədər ifadə edilən və xronoloji olaraq verilən pandemiya prosesində, regional səviyyədə irəliləyişlər olsa da, ümumi yoluxma və ölüm nisbətləri günü-gündən artmağa davam edir və bu artımlar artmağa davam edir. Hələ də əsaslı həll yolunun tapılmadığını göstərir.

Cədvəl 2: Ümumi yoluxma və ölüm sayına görə dünyanın ilk 10 ölkəsi (2020-ci il sonuna)

Ölkələr	Yoluxma sayı, sıra	Ölüm sayı, sıra	Ümumi yoluxma	Ümumi ölüm	Ölüm nisbəti
ABŞ	1	1	719.686	38.200	5,31
İspaniya	2	3	191,726	20,043	10,45
İtaliya	3	2	175.925	23.227	13,20
Fransa	4	4	147,969	18,861	12,62
Almaniya	5	9	142.614	4,405	3,09
İngiltərə	6	5	114,217	15.464	13,54
Çin	7	8	82.719	4,632	5,60
Türkiyə	8	12	82,329	1.890	2,30
İran	9	7	80.868	5,031	6,22
Belçika	10	6	37,183	5,453	14,67

Mənbə: <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sərhədlərin bağlanması beynəlxalq səyahətləri məhdudlaşdırdı karantin və evdə qalma əmrləri şəhər küçələrini, parklarını və ictimai yerləri boşaltdı, işsizlik dərəcələri kəskin şəkildə artdı, məktəblər və universitetlər qapılarını bağladılar, bir çoxu onlayn kurslara sürətlə keçdi və qocalar evləri, həbsxanalar, miqrantların saxlanma mərkəzləri və kəsimxanalar ölüm və xəstəlik ocağına çevrilib - bunların

hamısı mövcud sosial bərabərsizlikləri və iqtisadi bərabərsizlikləri daha da gücləndirib. Eyni zamanda, təcili ehtiyacı olanlara kömək etmək üçün qarşılıqlı yardım və sosial həmrəyliyin böyük bir axını olmuşdur. Səhiyyə və digər vacib işçilər gündəlik olaraq həyatlarını riskə ataraq, tibbi xidmət göstərirlər, ərzaq mağazalarının rəflərini ehtiyatla saxlayırlar və ictimai nəqliyyat sistemlərinin işləməsinə təmin edirlər. Tibbi tədqiqatçılar koronavirus peyvəndi və COVID-19 üçün digər tibbi müalicələr tapmaq üçün yarışirlar

İntizam və təcrübə kimi coğrafiya da transformasiyaya uğramışdır. Universitet şəhərcikləri bağlandı, akademiklər evdən işləyir, tədris onlayn rejimə keçib, sahə işləri dayandırılıb və ya mümkün olduqda virtual metodların istifadəsinə keçib, seminarlar, və konfranslar ləğv edilib və ya virtual tədbirlərə çevrilib. Mövcud dərsləri və öhdəlikləri yerinə yetirmək, tələbələri və həmkarları yeni üsullarla dəstəkləmək, eyni zamanda dəyişən şərtlərin öhdəsindən gəlmək (məsələn, uşaq baxımı və evdə təhsil təmin edərkən evdə işləmək kimi) üçün böyük təzyiq olmuşdur. Pandemiya və onun nəticəsində yaranan iqtisadi təsirlər dünyanın bir çox ölkələrində ali təhsildə əsas böhranları və xroniki problemləri işıqlandırır və kəskinləşdirir. Hətta böyük ianələri olan universitetlər belə, akademik kadr xərclərini azaltmaq üçün nəfəs kəsən sürətlə oldular. Təəccüblü deyil ki, hazırkı böhran universitet işçilərinə qeyri-bərabər təsir göstərir - bir çox universitetlərdə təhlükəli professor-müəllim heyəti və işçilər ən çox çətinlik çəkirlər, çünki onların maaşları və iş şəraiti pisləşir əhəmiyyətli dərəcədə, bəziləri isə işlərini tamamilə itirir. Tələbə və alimlərin bütün nəsli məhdud gələcək karyera perspektivləri ilə üz-üzədir. Üstəlik, bir çox tədqiqat partnyorlarımız, o cümlədən incəsənət sektorunda, qeyri-hökumət təşkilatlarında və ictimai xidmətlərdə çalışan əməkdaşlar da mübarizə aparır (Reuben R., Rob K., Elia A., Lauren R., Tyler B., Jeremy C., Ugo Rossi G.S., Michelle B. 2020).

Pandemiyanın ilkin mərhələsində akademik həmyaşıdlarımıza əlavə təzyiq göstərməmək üçün İnsan Coğrafiyasında Dialoqlar redaksiyası yeni məqalələrin mühakimə olunmasını 6 həftə müddətinə müvəqqəti dayandırmaq qərarına gəldi və artıq həmyaşıdların nəzərdən keçirilməsinə razılıq vermiş şəxslər üçün avtomatik

uzadılmalar verdi. hazırda sistemdə olan əlyazmalar. Eyni zamanda, bir çoxları tərəfindən hazırkı global böhrana intellektual və konstruktiv cavab vermək istəyi yaranıb. Bu, akademiya daha səciyyəvi olan tez-tez daha yavaş və daha refleksiv təqaüddən fərqli olaraq, bir-biri ilə əlaqəli hadisələr toplusuna sürətli cavab tələb etdi. Həqiqətən, coğrafiyaçılar və digər alimlər artıq COVID-19-un intellektual və empirik təhlillərini hazırlayırlar. Bəziləri hökumət, siyasətçilər və icmalarla fəal işləyir, epidemioloji modelləşdirmə aparır, məlumat infrastrukturlarına kömək edir, müdaxilələr və bərpa strategiyaları ilə bağlı məsləhətlər verir və həssas qruplara kömək etmək üçün könüllülük edir. Bir çox coğrafiyaşünaslar eyni zamanda aktivistlər və həmrəylik şəbəkələrinin və əsas qrupların əsas üzvləridir ki, onlar artıq COVID-19-un şiddətləndirdiyi mövcud bərabərsizlikləri və pandemiyanın yaratdığı yeni bərabərsizlikləri həll etmək üçün yaradılmışdır.

1.3. Koronavirus pandemiyası dövründə ÜST-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

ÜST 7 aprel 1948-ci ildə təsis müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə meydana çıxmışdır. 1945-ci ildə BMT-nin yaradılması üçün çağırılan San-Fransisko Konfransında Braziliya və Çinin beynəlxalq səhiyyə təşkilatının yaradılması və onu ECOSOC ilə əlaqələndirilməsi üçün konfransın yaradılması təklifi yekdilliklə qəbul edilmişdir. Müqavilə ECOSOC tərəfindən yaradılmış Texniki Hazırlıq Komitəsinin hazırladığı layihə əsasında 1946-cı ildə çağırılan təsis konfransında 61 dövlət tərəfindən imzalanmışdır.

Ebola epidemiyasından sonra edilən qiymətləndirmələrdə fəvqəladə hallarda lazım olan maliyyə qaynaqlarını müəyyən səviyyədə saxlamaq üçün ilk olaraq üzv dövlətlərin töhfələrinin 5% artırılması tələb edilsə də, bu tələb Ümumdünya Səhiyyə Baş Assambleyasında rədd edilmişdir. Bu epidemiyaların öhdəsindən gəlmək üçün səhiyyə sistemlərini gücləndirmək lazım idi və onsuz da çoxları bununla maraqlanmırdı (Busby J., Karen A., Grepin J.Y. 2016).

Pandemiyanın gətirəcəyi gözlənilən iqtisadi itkilər Dünya Bankı tərəfindən global ümumi milli məhsulun 5%-i, təqribən 3 trilyon dollar itkisi kimi hesablanırsa

da, dünya iqtisadiyyatının 2017-ci ilin 2017-ci il tarixli 187-ci il tarixli hesabatında açıq şəkildə görünürdü. COVID-19 kimi pandemiyaya iqtisadi cəhətdən hazır deyildi. Pandemiya dövründə ÜST-ün fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

1. ÜST-nin epidemiyanın ilk görünüşü ilə bağlı izahı zamanla dəyişdi. İlk məlumata görə, Çinin Uhan şəhərində ortaya çıxan və naməlum səbəbdən pnevmoniya olduğu bildirilən xəstəlik haqqında ilk dəfə 31 dekabr 2019-cu ildə ÜST-nin Çindəki Ölkə Ofisinə məlumat verilib. Bununla belə, sonradan edilən dəyişiklik ÜST-nin Çin Ölkə Ofisinin Uhan Bələdiyyə Sağlamlıq Komissiyasının mətbuat şərhini öz saytında gördüyünü və həmin gün ÜST-nin Qərbi Sakit Okean Regional Ofisində Beynəlxalq Səhiyyə Qaydalarının tətbiqi bölməsinə məlumat verdiyini bildirdi.

2. 1 yanvar 2020-ci ildə ÜST Çin səlahiyyətlilərindən Uhandakı atipik sətəlcəm hadisələri ilə bağlı məlumat istədi və fəvqəladə hallara cavab verməyə hazırlıq üçün Case Management Support Qrupunu (IMST) səfərbər etdi.

3. Yanvarın 2-də ÜST-nin Çindəki nümayəndəsi ÜST-yə dəstək təklif etdi və bir daha hallar haqqında daha çox məlumat istədi. ÜST GOARN-a da xəbərdarlıq edib. Görünür, Çin ÜST-ə öz işi barədə yanvarın 3-də məlumat vermişdir.

4. ÜST 4 yanvar 2020-ci ildə vəziyyəti izləyəcəyini və məlumat paylaşacağını açıqladı. Əslində o vaxtdan bəri hər gün epidemiyanın yayılması, yoluxmaların sayı, üzv dövlətlər üçün müxtəlif tövsiyə və tövsiyələr daxil olmaqla, çox əhatəli məlumatlandırma fəaliyyəti həyata keçirir, ictimaiyyəti məlumatlandırır və xüsusilə səhiyyə sahəsində treninqlər təşkil edir. O, həmçinin müraciət edən üzv dövlətlərə texniki dəstək, avadanlıq, dərman və diaqnostik dəst təqdim edir.

5. Yanvarın 13-də Çindən kənarında ilk hal Taylandda qeydə alınıb. Yanvarın 20-də Çində 278, Tailanda 2, Yaponiyada 1 və Cənubi Koreyada 1 olmaqla ümumilikdə 282 yoluxma aşkarlanıb və Çindən başqa hamısı oradan gətirilib.

6. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının nümayəndə heyəti yanvarın 21-də Uhan'a səfər etdi və təşkilat ilk xəstəlik vəziyyəti hesabatını açıqladı. Cənubi Koreya, Yaponiya və Sinqapurda hallar ortaya çıxdıqda, Fəvqəladə Hallar Komitəsi 2 gün

sonra toplandı, lakin bu görüş UNHSA-nın heç bir bəyanatı olmadan başa çatdı (Funda K.A. 2021).

7. Yanvarın 24-də Çindən kənarında ilk yoluxma hadisəsi Vyetnamdan bildirildi. Yanvarın 25-də ÜST yeni koronavirusla bağlı ilk məlumat materialını dərc edib. Yanvarın 27-də qlobal miqyasda cəmi 2798 hadisə ilə təşkilat qlobal risk səviyyəsini “yüksək” elan etdi.

8. Yanvarın 28-də ÜST-nin baş direktoru Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus Pekində Çin Prezidenti Si Cinpin ilə görüşüb. Bu iclasda Çinin bioloji materialı ÜST ilə bölüşməsi və ÜST-nin Çinə beynəlxalq ekspertlər göndərməsi qərara alınıb ki, ÜST müvafiq üzv dövlətin razılığı olmadan bunu edə bilməz.

9. Yanvarın 30-da epidemiyanın inkişafında mühüm həddi keçildi və ÜST Fövqəladə Hallar Komitəsi UNHSA-nı elan etdi. Bu qərarın əsası kimi, bir ay ərzində ÜST-nin beş regionundan halların bildirilməsi göstərilib. Komitə SARS epidemiyasında əsas təcrübə və tədbirlər olan skrining və erkən diaqnostika, xəstələrin müalicəsi və təcrid olunması, xəstələrin təmasda olduğu insanların təqib edilməsi və fiziki məsafə tədbirlərinin aparılmasını tövsiyə edib.

10. Fevralın 11-də ÜST xəstəliyi COVID-19 adlandırdı. Fevralın 12-də 400 ekspert və maliyyəçi bir araya gəldi və COVID-19 epidemiyasının qarşısını almaq üçün tədqiqatları sürətləndirmək üçün prioritetləri müəyyən etdi: istifadəsi asan diaqnostika dəstləri, mövcud mümkün peyvəndlərin sürətləndirilməsi və ötürülmənin qarşısının alınması.

11. Fevralın 17-də ÜST H1N1 və Ebola epidemiyalarından öyrənilənlərə əsaslanaraq böyük qrup toplantıları üçün xəbərdarlıq etdi və xəstə iştirakçıların diaqnostikası və onlara qulluq üçün öz tövsiyələrini təqdim etdi.

12. Fevralın 18-də 21 ölkəyə fərdi qoruyucu vasitələr göndərdi. Bu həftənin sonunda 40 Afrika və 29 Amerika ölkəsi xəstəliyə diaqnoz qoya bilib.

13. Fevralın 21-də Baş direktor mühüm xəbərdarlıq edərək, epidemiyanın qarşısını almaq üçün hazırkı pəncərənin daraldığını və beynəlxalq ictimaiyyətin maliyyələşdirmə də daxil olmaqla, tez hərəkət etməli olduğunu bildirdi.

14. Fevralın 22-də Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı virusun yayıldığı mühitlərin monitorinqi üçün əməl edilməli olan ilk ağ kağız təlimatını və protokollarını nəşr etdi.

15. Fevralın 24-də ekspert qrupu İtaliyaya yollanıb. Fevralın 25-də 25 beynəlxalq və çinli ekspert Çinin müxtəlif bölgələrinə səfər edib və müəyyən ediblər ki, yanvarın 23-dən fevralın 2-dək orada epidemiya pik həddə çatıb və sabitləşib və o vaxtdan bu yana sayı azalıb. Biznes və işəgötürənlər üçün bələdçi fevralın 26-da dərc edilib.

16. Martın 11-də ÜST ilk dəfə olaraq koronavirus xəstəliyini pandemiya elan edib. Şəkilin ötürülmə rejimində diqqətəlayiq inkişaf yoluxma halları olan hər bir ölkənin aşağı ötürülmə səviyyəsindən “yerli ötürülmə” rejiminə keçməsi idi.

Martın 16-da Çindən kənarında ölüm hallarının ümumi sayı Çindəkiləri üstələdi və hətta yüngül halların da təcrid olunmalı olduğunu vurğuladı. COVID-19 prosesinin icrası Katiblik tərəfindən tövsiyələrlə təmin edilir. 2005-ci il Əsasnaməsi ilə ona verilən səlahiyyətdən istifadə edilən və Fövqəladə Hallar Komitəsinin qərarı ilə UNHSA olaraq elan edilən epidemiyada növbəti proses Baş Direktor tərəfindən həyata keçirildi. Bu o deməkdir ki, təşkilat məcburi qərarlardan daha çox məsləhət xarakterli qərarlarla davam edir. Eyni vəziyyət 2009-cu ildə H1N1 epidemiyasında da yaşanmışdı. O dövrdə dövlətlər ÜST-nin tövsiyələrindən çox kənara çıxan tədbirlər görmüşdülər və bu, onların iqtisadiyyatlarına ağır təsir göstərmişdir (Funda K.A. 2021).

Aprelin 25-də ÜST bəzi ştatlarda müzakirə edilən və buna əsaslanaraq sertifikat verə biləcəyi düşünülmən antikor testinin etibarlı olmaya biləcəyini açıqladı, çünki xəstəliyi keçirənlərin yenidən yoluxmasın. Səhiyyə sistemləri kifayət qədər olmayan ölkələrə diaqnostika dəstləri, dərmanlar və qoruyucu avadanlıqlar göndərib.

O, həmçinin peyvənd tədqiqatları haqqında məlumatlandırmaq və istiqamətləndirmək vəzifəsini davam etdirir. O, həmçinin qida təhlükəsizliyi, beynəlxalq daşıma və ticarət sahəsində digər aidiyyəti qurum və təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Aprelin 3-də ÜST-nin baş direktoru Dr. Qebreyesus və Beynəlxalq Valyuta Fondunun direktoru Kristalina Georgieva birgə mətbuat konfransı

keçirərək, iqtisadi təsirlər və sosial rifah proqramları haqqında danışıqlar. Mayın 22-də Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Baş direktoru, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Baş direktoru və Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının Baş katibi dənizçilərin sağlamlıq sertifikatları, gəmidə gigiyenik şərait və istifadə qaydaları ilə bağlı birgə bəyanatla çıxış ediblər. dənizçilərin səhiyyə xidmətləri. Mayın 1-də Avropa İnvestisiya Bankı və ÜST arasında bu pandemiyaya ən həssas olan ölkələrdə hazırlıq və ilkin səhiyyə xidmətinə investisiyaların sürətləndirilməsinə dair saziş imzalanıb (Yeni Koronavirüs, 2019, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen>).

Səhiyyə orqanlarına, tədqiqatçılara və geniş ictimaiyyətə COVID-19 epidemiyasının baş verdiyi zaman onu vizuallaşdırmaq və izləmək imkanı vermək üçün bir sıra interaktiv, onlayn, onlayn idarə panelləri yaradılmışdır. Bu tablolar təsdiqlənmiş COVID-19 hadisələrinin sayını, ölkə səviyyəsində ölüm və sağalma hallarını və zamanla hadisələrin sayındakı dəyişikliyi göstərir. Ən çox istinad edilənlər arasında Con Hopkins Universitetinin idarə panelləri, nCov2019 və ÜST-nin COVID-19 Situasiya Paneli var.

Şəkil 1: BNO News, nKov2019 məlumat xəritəsi

Mənbə: Краткие аналитические обзоры COVID-19, IOM, 2020: с.155, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

COVID-19 zamanı baş direktor olaraq Dr. Qebreyesus texnologiyadan istifadə və dünya ictimai rəyini məlumatlandırmaq baxımından yaxşı iş göstərsə də, ÜST-yə

üzv olan hər hansı dövləti tənqid edən və ya sərt istiqamətləndirən bir yanaşma ortaya qoymadı, gücün dövlətlərdə olduğunu vurğulamağa üstünlük verdi. Lakin bu yanaşma ÜST-nin Çinin təsiri altında olması şərhinə haqq qazandırmır. ÜST-nin dövlətləri məcbur etmək gücü yoxdur. 2005-ci il Beynəlxalq Səhiyyə Qaydaları epidemiyalardan onların səlahiyyət dairəsini genişləndirsə də, məzmununu çox dəyişməmişdir. Dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirib-yetirməmələri onların verdiyi məlumat və hesabatlardan asılıdır. Lakin baş direktorun yanaşmasının həlledici olmasına səbəb olan amil məhz təşkilatın məcburi sənədləri və ya qaydaları qəbul etməkdən yayınması və Katiblik səviyyəsində tövsiyələrlə öz vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışmasıdır. Nəticələri 2014-cü il Ebola epidemiyasında açıq şəkildə görünən bu vəziyyət, COVID-19 pandemiya prosesi zamanı sürət baxımından problem yaratmadı. Lakin verilən açıqlamalar və tövsiyələr zaman-zaman bir-birinə zidd olub və epidemiyanın başlanğıcındakı prosesə dair məlumatlar sonradan dəyişdirilib. Ola bilsin ki, gələcəkdə bu vəziyyət dəyişdirilməlidir (Funda K.A. 2021).

Baş direktorun pandemiya prosesi zamanı məsafədən keçirilən 2020-ci il Ümumdünya Səhiyyə Baş Assambleyasında verdiyi açıqlamalarla yekunlaşarkən qeyd olunur ki, ÜST bu prosesdə, xüsusən də səhiyyə işçilərinin təlimi üçün əlində olan bütün vasitələrdən istifadə edir. İşçilərin, ehtiyacı olan dövlətlərə əsas tibbi vasitələrin göndərilməsi və doğru məlumatların yayılması üçün səhv olmadığı və nizamlı məlumat verdiyi açıqdır. Dünyaya gec xəbərdarlıq etdiyi iddiasını rədd edən baş direktor, bu xəbərdarlığı etdikləri zaman Çindən kənarda cəmi 100 hadisənin olduğunu və ölüm hallarının olmadığını vurğulayır. SARS-dan başlayaraq əvvəlki epidemiyalardan alınan dərslərlə ÜST-nin hazırladığı vasitələri sadalayır və ən əsası başqa plana, sistemə, mexanizmə, komitəyə və ya təşkilata ehtiyac olmadığını, mövcud olanın gücləndirilməli, maliyyələşdirilməli olduğunu bildirir. Və tətbiq olunan qaydalar. ABŞ-dan başqa üzv dövlətlərin də yanaşması bu istiqamətdə görünür.

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN MALİYYƏ DURUMUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində İnkişaf Etmiş Ölkələrin (İEO-lərin) və İnkişaf Etməkdə olan Ölkələrin (İEOÖ-lərin) maliyyə durumunun təhlili

Epidemiyanın ilk yayılma halları 2019-cu ilin dekabrında Çində ortaya çıxdı və 2020-ci ilin ilk üç ayında sürətlə dünyanın bütün ölkələrinə yayıldı. Sürətlə yayılan epidemiyanın təsirlərinə nəzarət etmək üçün dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinin iqtisadiyyatları bəzi maliyyə və fiskal tədbirlər görməli oldular. 2020-ci ilin mart ayında Covid-19 pandemiyası bütün dünyada pandemiya vəziyyətinə çevrildiyi üçün onun qlobal iqtisadiyyata təsirləri özünü göstərməyə başladı. Bütün dünya dövlətləri yüksək sürətlə yayılan epidemiyanın təsirlərinə nəzarət etmək üçün bəzi qabaqlayıcı tədbirlər görməli oldular. Həyata keçirilən bütün bu qoruyucu tədbirlər nəticəsində ortaya çıxan sosial təcrid və məsafə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusən də səyahət, nəqliyyat və turizm sahələrində fəaliyyətləri dayanma nöqtəsinə gətirib. Xüsusilə hava, dəniz, avtomobil nəqliyyatı, nəqliyyat, bütün təhsil fəaliyyətləri, ticarət həcmi və bütün xidmət müəssisə və təşkilatları Covid-19 pandemiya prosesindən son dərəcə mənfi təsirləndi.

Bu qlobal böhran şəraitində bütün dünya iqtisadiyyatları bazarlara likvidlik dəstəyi vermək, şirkətlərin vergi və kredit borclarını təxirə salmaq, təsirləri aradan qaldırmaq üçün KOB-lara maliyyə yardımı proqramları təqdim etmək üçün tədbirlər görüblər. Epidemiya şərtləri ilə mübarizə aparmaq üçün mərkəzi banklar dərhal pul siyasətini həyata keçirdilər, o cümlədən kreditlərin və borcların restrukturizasiyası, aşağı faizli kreditlər və bazarlara likvidlik dəstəyini təmin etmək üçün siyasət faiz dərəcələrində dəyişikliklər. Bundan əlavə, BVF, ECB və Dünya Bankı tez bir zamanda kredit dəstəyi paketlərini açıqladı.

Epidemiya ilə bağlı inkişaf və qeyri-müəyyənliklər beynəlxalq bazarlarda volatilliyin artmasına səbəb olarkən, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr epidemiyanın mənfi təsirlərini minimumda saxlamaq üçün kredit şərtlərini dəstəkləyən genişləndirici pul və fiskal siyasətlər istehsal etməyə başladılar.

Pandemiya prosesi zamanı İnkişaf etmiş ölkələr tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iqtisadi siyasət tədbirləri Cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3: Pandemiya zamanı İEÖ tərəfindən görülmüş iqtisadi siyasət tədbirləri

Pul siyasəti	Fiskal siyasət	Digər siyasətlər
Faiz endirimləri Monetar ekspensiya Məcburi ehtiyat endirimi	Dövlət xərclərinin artması Vergilərdə endirimlər Vergi və borcun təxirə salınması Transfer ödənişlərində artım	İşsizliyin qarşısının alınması üçün stimullar Qiymətə nəzarət

Mənbə: Dünya ekonomisindəki son gelişmeler, TCCStrateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021: s.12-73 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

ABŞ və Çin arasında qlobal ticarət müharibələri və Aİ-də Brexit prosesindən irəli gələn bütün mənfiliklərə baxmayaraq, 2019-cu ildə 2,8% artmışdır. Çox güman ki, təsirləri uzun illər davam edəcək Covid-19 Pandemiyasının iqtisadi təsirləri sektorlarda daralmalara səbəb olacaq və bu halda qlobal tənəzzülə səbəb olacaq. Epidemiyaya səbəbindən dünya iqtisadiyyatının 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra ilk dəfə olaraq bütövlükdə kiçiləcəyi gözlənilmişdir. 2020-ci ilin mart ayından etibarən epidemiyanın pandemiya çevrilməsi ilə qlobal artım proqnozları əhəmiyyətli dərəcədə azalıb.

Cədvəl 4: İEÖ-də qlobal makro iqtisadi göstəricilər

Qlobal makro iqtisadi göstəricilər	2019	2020 proqnoz	2021 proqnoz
Artım sürəti, %	1,70	-5,8	3,9
İnfilyasiya, %	1,40	0,8	1,6
Struktur ilkin fiskal balansda ÜDM-in faizi	-0,80	-7,54	5,27

Mənbə: <https://www.imf.org/en/Home> materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin pul siyasətlərində atdığı ekspansion addımlar istiqrazların gəlirlərində də özünü göstərmiş və pandemiya prosesinin başladığı 2020-ci ilin mart ayından etibarən azalma kursu keçib. 23 sentyabr 2020-ci il tarixinə Almaniyada müşahidə olunan dəyər -0,50-yə qədər azalıb. Türkiyədə isə pandemiya əvvəl valyuta məzənnələrində artım müşahidə olunan 2018 və 2019-cu ilin ilk üç rübü ilə müqayisədə istiqraz gəlirləri azalıb və 23 sentyabr 2020-ci ildə müşahidə edilən dəyər 13,72% olub.

2021-ci ilin birinci rübündə başlayan peyvənd prosesinin sürətləndirilməsi ilə ikinci rübdə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətlərdə normallaşma müşahidə

olunarkən, ölkələrdə yoluxma və ölüm hallarının sayı artıb, iqtisadi canlanma tempi yavaşlayıb. Qlobal bərpanın tarazlaşdırılmış yolla getməməsi və ölkələr arasında fikir ayrılığının yaranması ilə yanaşı, ilin ikinci rübündə delta variantının dünyanın bir çox yerlərində yayılması qlobal iqtisadi canlanmanın gələcəyi üçün riskləri artırdı. İlin ikinci rübünün sonu etibarilə bütün dünya əhalisinin peyvəndlənmə nisbətinin 15 %-dən bir qədər az olduğu görülür. Üçüncü dalğa peyvənd nisbətlərinin aşağı olduğu Sub-Sahara Afrikasında sürətlə yayılsa da, Latın Amerikasası və Cənubi Asiyanın bəzi bölgələrində artan yoluxma və ölüm halları həyəcan verici ölçülərə çatmışdır. Xüsusilə peyvənd olunsa da, delta variantının yaratdığı sağlamlıq problemlərinə görə İngiltərə, Avstraliya və Çin kimi bir çox ölkə ilin ikinci rübündə məhdudlaşdırıcı tədbirləri yenidən həyata keçirməli oldu. Delta variantı və bağlanmalarla yanaşı, tələb-təklif balanssızlığı, istehlak modellərindəki dəyişikliklər, çip böhranı, nəqliyyat xərclərinin yüksək artımı və ölkələrin maliyyə dəstəyi siyasətlərindəki fikir ayrılıqları da qeyri-bərabər qlobal bərpadə mühüm rol oynayıb. Digər tərəfdən, maliyyə şərtləri qlobal miqyasda müsbət mənzərə nümayiş etdirir.

Qlobal artımı dəstəkləyən mühüm amillər kimi fond bazarlarında güclü perspektiv və inkişaf etməkdə olan ölkələrə kapital axınının güclənməsi önə çıxır. İlin birinci rübündə Asiya və Latın Amerikasası ölkələrində artım templəri ümumilikdə gözləniləndən yüksək olduğu halda, Avropada karantin tədbirlərinin yenidən həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq gözləniləndən aşağı artım templəri müşahidə olunub. Digər tərəfdən, ilin ikinci rübünün göstəriciləri, xüsusilə epidemiyaya nisbətən daha yaxşı nəzarət edən ölkələrdə indiyə qədər istehsal sənayesinin rəhbərlik etdiyi iqtisadi bərpaya xidmət sektorlarının da töhfə verməyə başladığını göstərdi. İlin ikinci rübündə dünya iqtisadiyyatının təxminən 12 faiz artdığı təxmin edilir. 2021-ci ilin ikinci rübündə bir çox ölkədə artım templəri iki rəqəmli rəqəmlərə çatdı, iqtisadiyyatlar keçən ilin ikinci rübündə epidemiyaya səbəbiylə yaşanan əhəmiyyətli daralmanın yaratdığı çox aşağı baza effekti, peyvəndin sürətlənməsi və azalma sayəsində yenidən açıldı.

Cədvəl 5: 2021-ci ilin ikinci rübündə inkişaf etmiş ölkələrin artım templəri (%)

	2020 eyni dövr	2021 eyni dövr
Dünya	12,0	1,0
İEÖ	12,6	1,7
ABŞ	12,5	1,6
Almaniya	9,8	1,6
Birləmiş Krallıq	22,2	4,8
Fransa	19,1	1,1
İtaliya	18,7	2,7
İspaniya	19,9	2,8
Cənubi Koreya	5,9	0,8

Mənbə: Dünya ekonomisindəki son gelişmeler, TCCStrateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021: s.6 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2018-ci ilin birinci yarısında qlobal iqtisadiyyatda nisbətən güclü artım öz yerini ikinci yarıda zəifləməyə verib. Qlobal artımdakı yavaşlama 2019-cu ildə də davam etdi.

Cədvəl 6: Pandemiya ilə mübarizədə pul və fiskal siyasətlər

Siyasət Forması	Tətbiqi Siyasətlər	Tətbiq edilən ölkələr
Pul siyasəti tədbirləri	Bankları tənzimləyici tədbirlər görməyə və COVID-19-dan təsirlənən borcalanlara əsas borc və ya faiz moratoriumu tətbiq etməyə məcbur etmək	İrlandiya, Çin, Nigeriya, İtaliya
	Mərkəzi banklar maliyyə (istiqraz və fond) bazarlarına likvidlik verir	ABŞ və Çin
	Mərkəzi banklar sürətlə böyüyən istiqrazlar və qiymətli kağızlar alırlar	Avstraliya, AB, Kanada
	Mərkəzi banklar tərəfindən faiz dərəcələrinin aşağı salınması	Türkiyə, ABŞ, Yeni Zelandiya, Yaponiya, Böyük Britaniya, Nigeriya, Cənubi Koreya, Kanada
	Banklara, KOM-lara, ictimai səhiyyə sektoruna, fiziki şəxslərə və əsas müəssisələrə davamlı kredit axını	Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Nigeriya
Fiskal siyasət tədbirləri	Hökumətlər COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlar və sənayelər üçün kütləvi federal stimül paketini təsdiqləyir	Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Nigeriya, Türkiyə
	Hər evə dəstək olmaq üçün təbliğat ödənişlər	Avstraliya, ABŞ, Türkiyə
	Fiziki şəxslər üçün gəlir dəstəyinin təmin edilməsi	Avstraliya, ABŞ, Böyük Britaniya və Hindistan, Türkiyə

Mənbə: Küçükoğlu S. 2021: s.12-72 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Pandemiya prosesi zamanı epidemiyanın gətirdiyi mənfi iqtisadi şəraitlə mübarizə aparmaq üçün pul və fiskal siyasətlər işlənib hazırlanmış və həyata

keçirilmişdir. Bu çərçivədə ABŞ pandemiya ilə mübarizə üçün Yaponiyaya 2 trilyon dollar və 1 trilyon dollarlıq dəstək paketləri açıqlamışdır. Türkiyə isə 100 milyard lirəlik maliyyə yardımını ilə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha təvazökar dəstək paketi açıqlamışdır. Ölkələrin elan etdikləri maliyyə dəstəyi paketləri onların ÜDM-də mühüm yer tutur. İnkişaf etmiş ölkələr və Türkiyənin epidemiyaya qarşı elan etdiyi maliyyə dəstək paketlərinin məbləğlərini və bu tədbirlərin əhatəsini göstərən Cədvəl 7-də aşağıda verilmişdir.

Cədvəl 7: Pandemiya ilə mübarizə prosesində elan edilən maliyyə tədbirlərinin həcmi

Ölkələr	Maliyyə tədbirlərinin ölçüsü	ÜDM, %	Mövzu
ABŞ	2 trilyon dollar	10	Alınan tədbirlər üçün
Almaniya	765 milyard avro	18	Qurulmuş qurumların qorunması və sosial müavinətlər üçün
İngiltərə	350 min gbp	11,8	Alınan tədbirlər üçün
İtaliya	400 milyard avro	15	Daxili bazara və ixraca dəstək
Rusiya	140 milyard rubl	1,8	Alınan tədbirlər üçün
Türkiyə	100 milyard lirə	2,3	Artan kreditlər, aşağı vergilər, təxirə salınmış ödənişlər
İspaniya	200 milyard avro	20	Dövlət və özəl sektora dəstək
Yaponiya	1 trilyon dollar	20	Dövlət və özəl sektora dəstək

Mənbə: Küçükoğlu S. 2021: s.12-77 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2020-ci ildə koronavirusun (Covid-19) yayılmasının yaratdığı iqtisadi tənəzzül keçmiş tənəzzüllərlə müqayisədə unikal görünür. Xidmət yönümlü sektorlar əvvəlki böhranlarda istehsal sektoru ilə müqayisədə daha kiçik artım azalmalarına məruz qalsa da, cari böhranda xidmət sektorları üzbəüz qarşılıqlı əlaqələrdən, xüsusilə topdan və pərakəndə ticarətdən, yaşayış yerlərindən asılı olduqları üçün daha böyük məhdudiyyətlərlə üzləşirlər. Virusla mübarizə, xüsusilə peyvəndlər və effektiv müalicələr olmadan, bu cür sektorlar üçün hər hansı bir normal vəziyyətə qayıtmağın çətin olduğunu sübut etdi. Ölkə qrupları üzrə artım templəri təhlil edildikdə, bir çox ölkədə geniş yayılmış epidemiyaların yaşandığı və qarşısının alınması tədbirlərinin həyata keçirildiyi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar qrupunda epidemiya ilə əlaqədar 2020-ci ildə 4,7% iqtisadi daralma qeydə alınıb. Bu ölkə qrupu üzrə ABŞ-da 3,5%, Yaponiyada 4,8%, Avrozonada 6,6%, Böyük Britaniyada 9,9% iqtisadi daralma müşahidə olunub. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar ev təsərrüfatlarına və firmalara

kapital inyeksiyaları, kreditlər və zəmanətlər, eləcə də birbaşa vergi və xərcəmə tədbirləri şəklində geniş maliyyə dəstəyi təmin edə bilmişlər və mərkəzi banklar bu dəstəyi genişləndirilmiş aktiv alışları, genişləndirilmiş aktivlərin alınması proqramları ilə birləşdirmişdir.

2019-cu ildə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qrupunda 3,6% artım qeydə alındığı halda, 2020-ci ildə 2,2% daralma qeydə alınıb. 2019-cu ildə G7 ölkələrində 1,5% artım tempi 5,0% azalma ilə əvəzlənib. İnkişaf etmiş ölkələr qrupunda təkmilləşdirmə üsulları fərqli olsa da, ABŞ, Yaponiya, Avrozona və Böyük Britaniyanın 2021-ci ilin ikinci yarısında 2019-cu ildə aktivlik səviyyələrini bərpa edəcəyi proqnozlaşdırılır. Ölkələr arasında müşahidə edilən fərqlər, əvvəlki mövcud tendensiyalar və struktur sərtliliklər səbəbindən infeksiyaya qarşı ölkələrin davranış və ictimai səhiyyə tədbirlərinin çevikliyi və uyğunlaşma qabiliyyəti və aşağı iqtisadi hərəkətlilik baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən fərqlərlə bağlıdır. 2021 və 2022-ci illər üçün global artımın yaxşılaşmasının əsasən qabaqcıl iqtisadiyyatlar, xüsusən də ABŞ üçün həyata keçirilən təkmilləşdirmələrlə bağlı olduğu müşahidə edilmişdir. Avrozona daxil olmaqla, digər inkişaf etmiş iqtisadiyyatların da 2021-ci ildə bərpa olunacağı, lakin daha yavaş tempə müşahidə olunur.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) ölkələr arasında qiymət səviyyələrinin diferensiasiyasını aradan qaldıran, müəyyən dövrdə ölkələrin adambaşına milli gəlirlərinin müqayisəsini mümkün edən və daha mənalı nəticələr verən mühüm göstəricidir. Hesab olunur ki, Covid-19 xüsusilə yoxsulluğun azaldılması şərtlərinin pisləşməsi və cari gəlir bərabərsizliyinin artması, təhsilə çıxışın pozulması və gender bərabərliyinin pisləşməsi baxımından risk yaratmaqla tərəqqini geri qaytara bilər. Bu səbəbdən, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində baş verən hadisələrdəki mənfi təzyiqin azaldılmasında mənfi təsirə məruz qalan insanlara və şirkətlərə dəstək üçün siyasət və tədbirlərin görülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. AQP -ə görə, 2020-ci ildə bütün ölkə qruplarında ümumi daxili məhsulda gözlənilən azalma 0,7% ilə inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatlarında ən aşağı dəyərə, ölkə qrupları baxımından ən yüksək dəyər 7,0%

və 4% ilə Latın Amerikasını və Karib hövzəsinə malikdir. Əsas inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda 2 (G7) ilə qəbul edildiyi görünür.

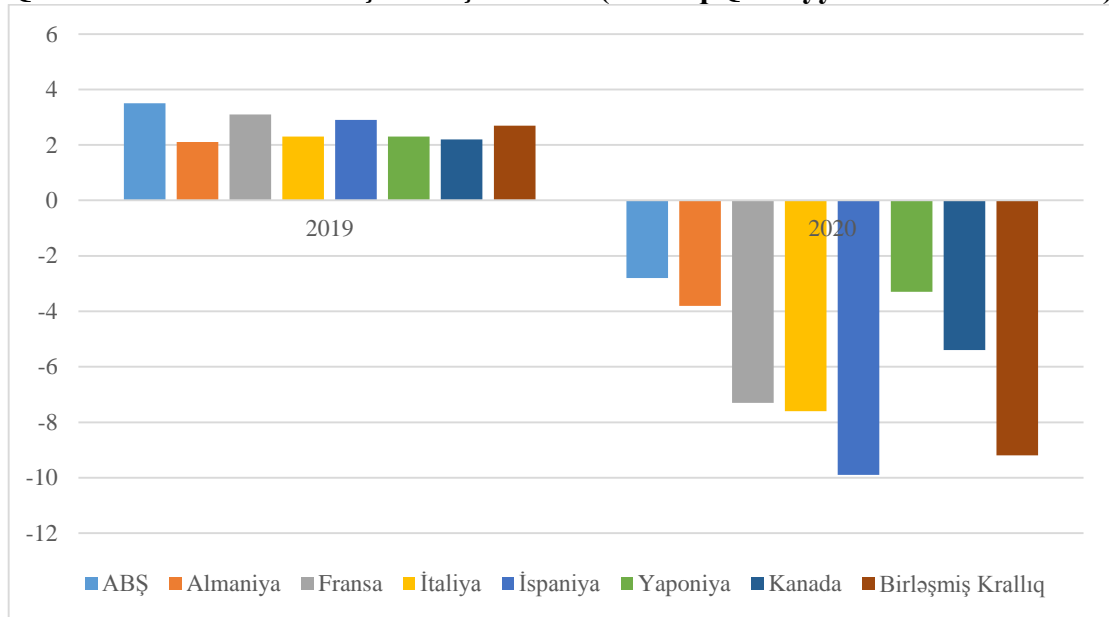
AQP -ə görə, adambaşına düşən ÜDM-in ən yüksək olduğu ölkə qrupu 53,304 dollarla G7 ölkələri, ən aşağı ölkə qrupu isə 11,346 dollarla Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatları olub. BVF-nin 2021-ci ilin aprel ayında dərc etdiyi Dünya İqtisadi Görünüş Hesabatındakı təxmin edilən məlumatlara görə, cədvəldəki ölkələr arasında adambaşına düşən gəlirin ən yüksək olduğu ölkə 63,416 dollarla ABŞ oldu. ABŞ-ı 54 min 76 dollarla Almaniya, 48 min 720 dollarla Kanada, 46 min 62 dollarla Fransa, 44 min 117 dollarla Böyük Britaniya, 42 min 248 dollarla Yaponiya və 40 min 861 dollarla İtaliya izləyib. AQP -ə görə, adambaşına düşən gəlirin ən aşağı olduğu ölkələr 6461 dollarla Hindistan, 14916 dollarla Braziliya və 17192 dollarla Çin olub.

Az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların kövrək iqtisadi əsasları onları şoklara qarşı çox həssas edir. Həddindən artıq yoxsulluğun azalması və bəşəriyyətin təxminən yarısı hələ də əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün mübarizə apararkən, hesabat daha yaxşı həyat standartları üçün vacib olan davamlı, məhsuldarlığı artıran iqtisadi artıma ehtiyacı vurğulayır. Bununla belə, inkişaf edən iqlim böhranı siyasətçilər tərəfindən təcili, qəti və əlaqələndirilmiş strateji fəaliyyət tələb edir.

Nəyin bahasına olursa-olsun iqtisadi artımı dəstəkləmək artıq yeganə məqsəd ola bilməz, hökumətlər texnoloji inteqrasiyanın gözlənilməz nəticələrini daha yaxşı təxmin etməli və Dördüncü Sənaye İnqilabı vasitəsilə əhalini dəstəkləyən tamamlayıcı sosial siyasətlər həyata keçirməlidirlər, işçi qüvvəsinin bacarıqlarının inkişafı və istedadların uyğunlaşdırılması yaxşı işdir. Vurğulanır ki, əmək bazarının mövcudluğu innovasiya potensialı artdıqca, mənfi sosial yayılma risklərini minimuma endirmək üçün işçi qüvvəsinin bacarıqlarını və əmək bazarını gücləndirməlidir. İnfrastrukturunu artıran, işçi qüvvəsinin bacarıqlarını təkmilləşdirən, istedadları uyğunlaşdıran, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərini geridə qalanları dəstəkləyən siyasətlərlə birləşdirən ölkələrin yalnız ənənəvi amillərə diqqət

yetirən ölkələrlə müqayisədə daha uğurlu davamlı inkişaf göstərəcəyi qiymətləndirilir.

Qrafik 1: İEÖ-də adambaşına düşən ÜDM (Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti əsasında)

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=XL> materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Covid-19 pandemiyası nəticəsində azalan qlobal iqtisadiyyat və bunun nəticəsində işsizlik və yoxsulluq nisbətlərinin artması inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ciddi fərqlər göstərir. Pandemiyanın yaratdığı iqtisadi böhranın təsirlərinin daha çox əhaliyə, daha az resurslara və daha az potensiala malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha dərin olacağı gözlənilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr pandemiya zamanı 220 milyard dollardan çox gəlir itkisi görə bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə böhranın miqyası xüsusilə demoqrafik xüsusiyyətlərə, iqtisadiyyatdakı qeyri-rəsmilik səviyyəsinə, maliyyə sahəsinə, institusional imkanlara və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki fərqlərə görə daha dərinlən yaşana bilər (Seçkiner B.E. 2021: s.40).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha kasıb olurlar. 1990-2015-ci illər arasında dünya yoxsullarının 60%-i Şərqi Asiya və Sakit okean ölkələrində, 22%-i Latın Amerikasında, 16%-i Yaxın Şərq və Şimali Afrikada, 11%-i isə Avropa və Mərkəzi Asiyada yaşayırdı. 2018-ci ilə olan məlumata görə, dünyadakı 650 milyon son

dərəcə yoxsul insanın təxminən 500 milyonu Sahara-altı Afrika ölkələrində, 150 milyonu isə Asiya Sakit Okean və Cənubi Asiya ölkələrində yaşayır (Dünya Bankası ASPIRE İndeks (2008-2018),

<https://www.worldbank.org/en/data/datatopics/aspire/region/incomegroup-comparison>).

Yoxsulların 40%-dən çoxu iqtisadiyyatı kövrək və iqtisadi inkişafı ləng olan ölkələrdə yaşayır. Növbəti 10 ildə bu nisbət 67%-ə yüksələcəyi gözlənilir. Yoxsulluq coğrafi olaraq cəmləşir və təxmin edilir ki, 2030-cu ilə qədər dünyanın ən yoxsullarının 87%-i Sahara-altı Afrikada yaşayacaq.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi və sosial cəhətdən daha da inkişaf etmək üçün çalışırlar, onların infrastrukturunu inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi qurulmayıb. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə böhranın ev təsərrüfatları üçün iqtisadi nəticələrinin daha ağır olacağı gözlənilir. İşçilər və sənaye sektorunda çalışanlar üçün kreditə çıxış məhduddur və sosial dəstək şəbəkələri məhduddur. Suya çıxışı məhdud olan ölkələrdə ictimai sağlamlıq prinsiplərinə riayət etmək kimi məsələlər müxtəlif problemlər yaradır. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki firmalar ciddi likvidlik məhdudiyətləri ilə üzləşirlər və onların xidmət sektorunda çalışanlara maaş verməyə davam etmək imkanları məhduddur (Gerard F., Imbert C., Orkin K. 2020: s.283).

Buna görə də işsizliyin ölçülərinin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha ciddi olacağı gözlənilir. Dünya Bankı, Covid-19 böhranının xüsusilə orta gəlirli ölkələrdə yeni bir yoxsul təbəqə yaradacağını bildirmişdir. Yeni yoxsulların 82%-nin Hindistan və Nigeriya kimi orta gəlirli ölkələrdə olacağı gözlənilir (WB 2021, Poverty Overview, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>).

Cədvəl 8: 2021-ci ilin ikinci rübündə seçilmiş ölkələrin artım templəri (%)

	2020 eyni dövr	2021 eyni dövr
İEOÖ	10,3	-0,1
Çin	7,9	1,3
Hindistan	20,1	-10,2
Braziliya	12,4	-0,1
Meksika	19,7	1,5
Rusiya	10,3	-
İndoneziya	7,1	1,3
Türkiyə	21,7	0,9

Mənbə: Dünya ekonomisindəki son gelişmeler, TCCStrateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021: s.6 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Epidemiyanın ilk episentri olduğu üçün 2020-ci ilin birinci rübündə iqtisadi daralmanın dib nöqtəsini yaşayan Çin, digər ölkələrdən fərqli olaraq, aşağı baza təsiri sayəsində 2021-ci ilin birinci rübündə çox yüksək artım tempi qeyd etdi. Söz mövzusu, ilin ikinci rübündə baz təsirinin ortadan qalxması ilə birlikdə 7.9 %-ə kimi digər ölkələrə görə daha mülayim bir artım sürəti qeyd etdi. Çinlə bağlı bu xüsusi vəziyyətə görə, ilin ikinci rübündə inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunun artım tempi inkişaf etmiş ölkələr qrupundan bir qədər yavaş olmuşdur.

Digər tərəfdən, keçən ilin ikinci rübündə 24,4 faizlə rekord səviyyəyə çatan və iri miqyaslı iqtisadiyyatlar arasında ən kəskin daralmanı qeyd edən Hindistan, epidemiya olaraq ilin ikinci rübündə yalnız 20,1 % artım əldə etdi. Bu vəziyyətin əksi mövsümi düzəlişlər edilmiş məlumatlarda özünü göstərdi, Hindistan iqtisadiyyatı əvvəlki rüblə müqayisədə kəskin şəkildə 10,2 % kiçildi və bununla da inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunun istehsal artım tempinə kifayət qədər məhdudlaşdırıcı təsir yaratdı. Mövsümi təsirlərdən təmizlənmiş məlumatlara görə, bu dövrdə həm iqtisadi fəaliyyətlərdə nəzərəcarpacaq canlanma, həm də baza effekti sayəsində güclü artıma nail olan inkişaf etmiş ölkələr pandemiya əvvəlki dövrlərinə kifayət qədər yaxınlaşıblar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2021-ci ilin ikinci yarısında iqtisadi fəaliyyətdə bir qədər yavaşlama gözlənilirdi. Hindistan, İndoneziya, Malayziya, Tayland, Filippin, Vyetnam və Saharalı ölkələrində yoluxma sayının artması, Çinin investisiya xərclərini və maliyyə dəstəyini azaltması, Səudiyyə Ərəbistanında neft hasilatının azalması iqtisadi fəaliyyətlərə təzyiq göstərir. Digər tərəfdən, Meksika və Braziliyanın birinci rübdə gözləniləndən daha çox böyüməsi, ABŞ-dakı müsbət tendensiyanın ticarət kanalı vasitəsilə Meksika və Braziliya iqtisadiyyatlarına təsir göstərməsi bu ölkələrin artım proqnozlarının yuxarıya doğru yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olub (Dünya ekonomisindəki son gelişmeler, TCCStrateji ve Bütçe Başkanlığı. 2021: s.8).

İnkişaf etmiş ölkələrdə müqavilə bağlayan əmək bazarlarının pandemiya sonrakı bərpa sürətinin və müvafiq əmək haqqı artımlarının qarşdakı dövrdə baza

inflyasiyaya təsirini davam etdirəcəyi gözlənilir. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının inkişafının baza inflyasiyaya təsirinin zəiflədiyinə dair tapıntı, xəstəlikdən sonra iqtisadi canlanma olsa belə, bunun baza inflyasiyada yüksək artımlara səbəb olmayacağı fikrinə ağırlıq verir. Digər tərəfdən, OPEC+ üzv ölkələri epidemiyadan sonrakı dövrdə neft tədarükünü azaltmağa davam edərsə, neft qiymətlərində formalaşan aşağı bazanın da töhfəsi ilə qlobal başlıq inflyasiyanın sürətlənə biləcəyi düşünülür. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə epidemiyaya qarşı mübarizə zamanı valyutanın ucuzlaşmasının davam etməsi baza inflyasiya ilə bağlı yuxarı yönlü riskləri canlı saxlayır.

Cədvəl 9: 2020 və 2021-ci illər üçün inflyasiya proqnozları (İllik Orta % Dəyişiklik)

İnkişaf etməkdə olan ölkələr	yanvar		aprel	
	2020	2021	2020	2021
Asya Pasifik	2,8	2,3	2,8	2,2
Çin	3,3	2,2	3,3	2,1
Hindistan	4,0	4,3	4,0	4,3
Latın Amerika (Venesuela xaric)	8,6	7,5	8,2	7,8
Braziliya	3,8	3,8	2,7	3,5
Şərqi Avropa	5,0	4,7	5,4	4,7
Rusiya	3,7	3,9	4,8	3,7

Mənbə: Enflasyon Raporu. 2020: s.15 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə qlobal şokdan təsirlənmə ehtimalının yüksək olmasının səbəbləri iki əsas başlıq altında müzakirə edilə bilər. Bunlar qlobal sarsıntılar və struktur səbəbləridir. İxracın azalması (xarici tələbin şoku ilə əlaqədar), valyuta daxilolmalarını təmin edən işçi pul köçürmələri, mühüm valyuta mənbəyi olan turizm və buna uyğun olaraq xidmətlərin azalması, ticarət mallarının qiymətlərinin azalması və çətinliyi inkişaf etməkdə olan ölkələrin artım mənbələrinin müəyyən edilməsində təsirli olan maliyyə bazarlarına daxil olmaq və bu, baha başa gəlir. Qlobal tələbatın azalması səbəbindən bu dövrdə Brent markalı neftin qiyməti 63% azalıb. Digər mallar (sənaye metalları, qiymətli metallar (qızıl istisna olmaqla), kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq) təhlilə əlavə edildikdə, ümumi qiymət azalması 37% təşkil etmişdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması üçün görülən tədbirlər və tətbiq edilən məhdudiyətlər bir çox istehlakçı və istehsalçıların iqtisadi fəaliyyətlərinin qəfil azalmasına səbəb olmuşdur. Bu böhran elementləri zəncirvari təsirlər yaradır və həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün görünməmiş şokun xəbərçisidir. Aralarında olan nüanslarla zəif sağlamlıq sistemi olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin gəlir və artım mənbələrinin qlobal ticarət, turizm və əmtəə ixracından asılı olduğu nəzərə alınarsa, inkişaf etməkdə olan ölkələrin çətin bir proseslə üzləşəcəyi təxmin edilir. Müşahidə var ki, bu təsirlər pandemiyanın yaratdığı dərin tənəzzül, aşağı investisiya qərarları, insan kapitalının aşınması kimi bir çox kanallar vasitəsilə qısa müddətdən sonra uzunmüddətli perspektivdə həm artımı, həm də əmək məhsuldarlığını azaldacaq (World Bank. 2020: p.133).

Dünya Bankının Hesabatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr pandemiya prosesini inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha az mənfi artımla başa vuracaqlar. ABŞ (ABŞ), Avropa Regionu və Yaponiya da daxil olmaqla inkişaf etmiş ölkələr üçün 2020-ci il üçün Real ÜDM-in -7% olduğu halda, Çinin çəkisi nəzərə alınmaqla, inkişaf etməkdə olan bazarlar və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu nisbət -2,5% olacağı təxmin edilir. 2021-ci il üçün artım proqnozları müvafiq olaraq 4,2% və 4,6% təşkil edir (World Bank. 2020: p.4).

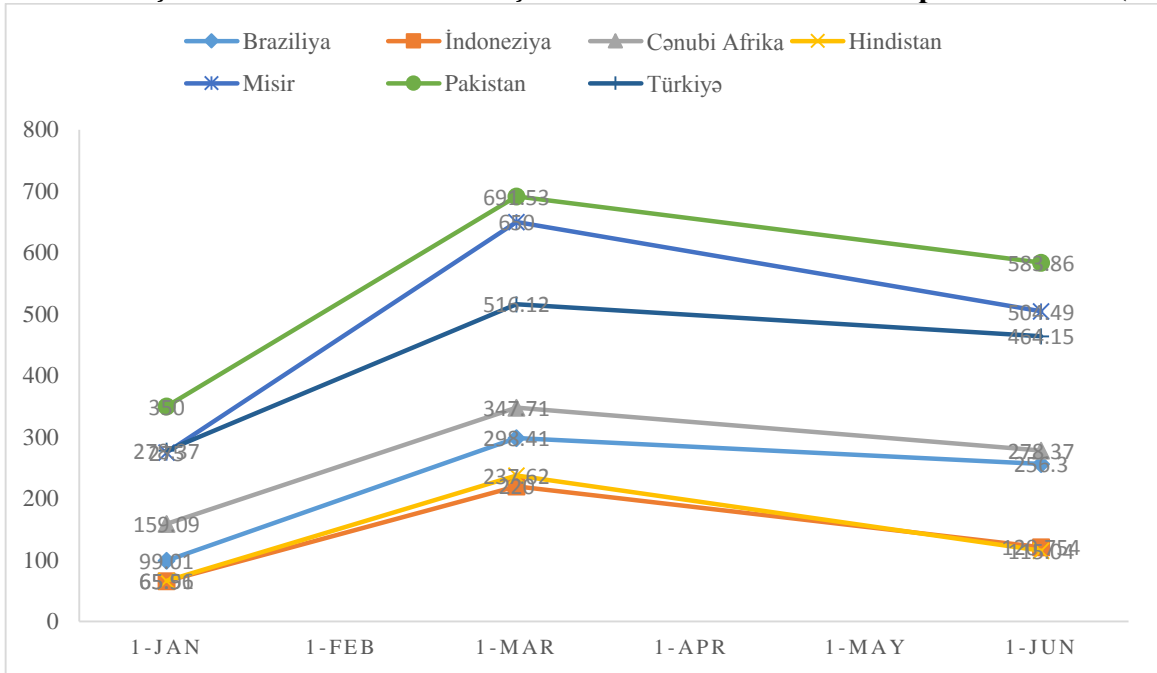
Nisbətən müsbət mənzərə ilə yanaşı, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların ölkə əhalisini nəzərə alsaq, adambaşına düşən ÜDM-in aşağı səviyyəyə düşəcəyi görünəcək. Unudulmamalıdır ki, kapital hərəkətinin ölkələrin makroiqtisadi dəyişənlərində qeyri-sabitliyə birbaşa və dolaylı təsirləri kapital axınına ehtiyacdən təsirlənərkən, sadə və dayaz maliyyə strukturu və xarici valyuta aktivlərinə əsaslanan borclanma kimi məsələlər, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar ilə müqayisədə kapital axınına ehtiyac olduğunu göstərir. Bu prosesin qlobal miqyasda iqtisadi təsirləri və mənfi əksləri, şübhəsiz ki, fərqli olacaq. 2008-09 qlobal maliyyə böhranından sonra aşağı artım tempinə və kövrək struktura malik olan qlobal iqtisadiyyat üçün Covid-19 epidemiyası bu prosesin dağıdıcı nəticələrini daha da dərinləşdirəcək. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişaf etməkdə olan ölkələr struktur islahatlarının aparılması zərurəti, əllərində olan pullarda ehtiyat pulun

olmaması və bəlkə də ən önəmlisi inflyasiya və yüksək işsizlikdir. Bu kontekstdə qızıl, təbii qaz, neft kimi təbii sərvətlərin olmaması və davamlı investisiyaları maliyyələşdirmək üçün beynəlxalq kapital ehtiyacı kövrəkliyi artıran amillərdir. Artım, işsizlik, inflyasiya, xarici ticarət və ölkə büdcələri ilə bağlı məlumatlar ümumiyyətlə aylıq bazda işləndiyi və qiymətləndirildiyi üçün CDS mükafatları risk vəziyyətini, mükafatını və ölkələrin borclarını ödəmə qabiliyyətini göstərmək baxımından mühüm parametrdir. Bu kontekstdə xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin yüksək olması risk mükafatını artıran amillərdən biri kimi qəbul edilir. Ölkələrin borclarını ödəyə bilməməsi riskinin artması maliyyə kövrəkliyini artırır (Arslan İ., Bayar İ. 2020: s.97).

CDS (Credit Default Swap) ifadəsi kredit defolt svop müqaviləsi kimi tərcümə edilə bilər. Bu, maliyyə aktivi üzrə defolt riski ilə əlaqədar kredit riskini başqa bir qurumun üzərinə götürməsidir. Bu müqavilələrdə kreditdən sonra iki tərəfdən biri olan maliyyə aktivi sahibinin nominal dəyərini qarşılamaq üçün başqa bir qurum tərəfindən kreditin qorunmasıdır. Tutaq ki, yüksək risk reytingi olan bir ölkədən istiqraz alınıb. İstiqrazınızı hedcinq məqsədləri üçün CDS alan bir quruma verirsiniz. Hökumət buraxdığı istiqraz müqabilində öhdəliklərini yerinə yetirməzsə, CDS-i satan qurum alınmış istiqrazın dəyərini ödəyir. Tam mənaya uyğun gəlməsə də, bu, kreditin sığortasıdır. Bu kontekstdə bir ölkənin risk vəziyyətinin artması CDS satan qurumun yüksək mükafat istəməsi ilə nəticələnir. Yüksək CDS mükafatı ölkənin və ya şirkətin yüksək borclanma dəyərinə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan, bu risklərin ölçülməsi üçün obyektiv meyar 5 illik CDS mükafatlarıdır. CDS mükafatlarının artmasının səbəblərindən biri xarici səbəblərdir. Xarici səbəblərdən ən bariz olanı iqtisadi fəaliyyətləri dayandıran Covid-19 epidemiyası səbəbindən virusun yayılma sürətinin artmasıdır (Arslan İ., Bayar İ. 2020: s.98).

Epidemiyanın global maliyyə bazarlarına və iqtisadi fəaliyyətə təsiri pul siyasətində görünməmiş global rahatlığa səbəb olub. İnkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları onsuz da dar olan siyasət sahələrindən sürətlə və tərəddüd etmədən istifadə etmiş, siyasət dərəcələri sürətlə aşağı sıfır həddinə yaxınlaşmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də yüksək faiz dərəcələri aşağı salındı.

Qrafik 2: İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 5 illik Credit Default Swap mükafatları (2020)

Mənbə: Arslan İ., Bayar İ. 2020: s.98 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

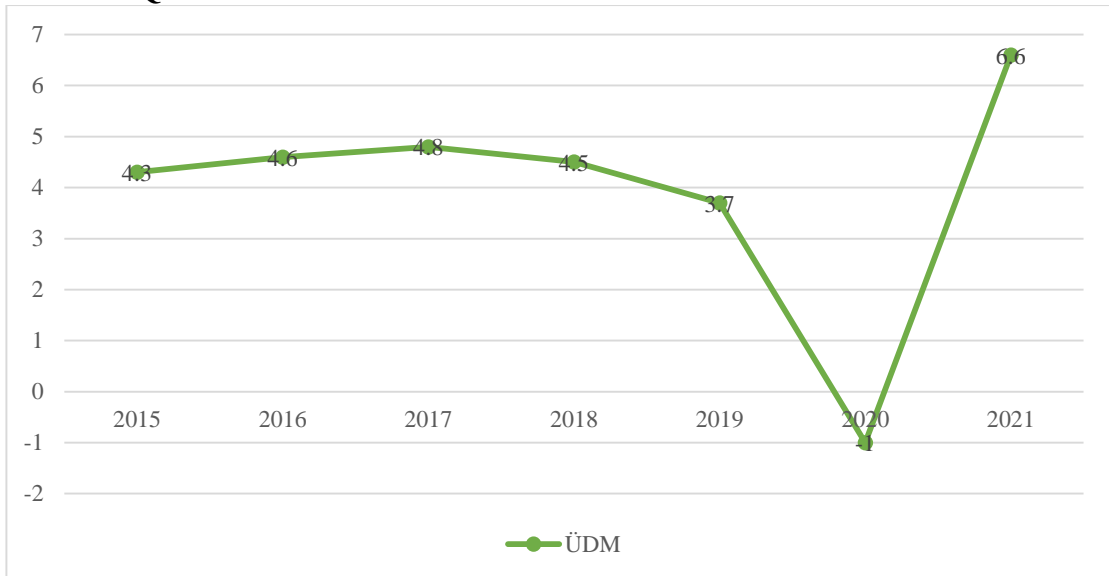
Qabaqcıl iqtisadiyyatların orta borcu 2007-ci ildəki 74 faizlə müqayisədə 2010-cu illərdə ÜDM-in təxminən 100%-ə yaxınlaşıb və indi COVID-19 böhranı səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə artacaq. Bu arada, borcun ÜDM-ə nisbəti inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrdə davamlı olaraq yüksəlmişdir. Yüksək borc nisbəti və xidmət xərcləri tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Bu şəkildə maliyyəyə çıxış firmalar üçün çətinləşdikcə və dövlət sektoru kreditlər və zəmanətlərlə fəaliyyət göstərdikcə əlaqədar maliyyə riskləri artır.

COVID-19 prosesi zamanı dünya iqtisadiyyatına və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərən yeganə amil borcun ÜDM-ə nisbətinin artması deyil. Digər tərəfdən, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2020-ci ilin yanvar ayında COVID-19-u pandemiya elan etməsindən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələrdən portfel investisiyaları müşahidə olunub.

COVID-19 böhranı bütün dünya iqtisadiyyatında həm sağlamlıq böhranına, həm də iqtisadi böhrana səbəb olub. Böhranın təsiri ilə fond bazarında, maliyyə bazarlarında və real sektorda risklər artmış, bir çox ölkədə nominal faiz dərəcələri azalmış, dövlət xərcləri artmış, iqtisadi fəaliyyətlər azalmışdır. Digər tərəfdən,

epidemiya bir çox ölkədə əmək bazarına mənfi təsir göstərmiş, işsizlik artarkən, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalmasına və iş yeri xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur.

Qrafik 3: 2015-2021-ci illər arasında İEOÖ-də ÜDM-in artımı

Mənbə: Fırat M. 2021: s.211 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Epidemiya səbəbiylə şirkətlərin, iş yerlərinin, məktəblərin və universitetlərin bağlanması tələb və təklif zəncirinin azalmasına səbəb oldu. Bu səbəbdən bir çox ölkələr koordinasiya şəkildə genişləndirici pul və fiskal siyasətlər həyata keçirmişlər. BVF böhrandan təsirlənən ölkələrə bir çox dəstək, xüsusilə də “sürətli maliyyə dəstəyi” təmin etmiş və qlobal maliyyə dəstəyində mərkəzi rol oynayan bir qurum olaraq qalmağa davam etmişdir. İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr mərkəzi banklar vasitəsilə aşağı faizlə bazara likvidlik təmin etmiş, böhranın iqtisadi təsirlərini yumşaltmaq üçün genişləndirici fiskal siyasətlər həyata keçirmişlər.

Məsələn, Türkiyə kimi əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borc problemi olduğundan, gələcəkdə likvidlik problemləri arta bilər. Ona görə də bu likvidlik problemi ya svop sazişləri, ya da BVF dəstəyi ilə həll oluna bilər. Xarici borcu yüksək olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu prosesdə daha çox likvidliyə ehtiyacı varsa, BVF ilə stand-by razılaşması tələb oluna bilər. Bununla belə, xarici borcu az olan ölkələr BVF-dən alacaqları “sürətli maliyyə dəstəyi” üçün həm “stand-

by” sazişi imzalayacaq, həm də aşağı faiz ödəyəcək. Böhranın iqtisadi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün dünyanın bir çox mərkəzi bankları genişləndirici pul siyasəti həyata keçirərək likvidlik həcmi artırmışdır.

2.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində Azərbaycanın maliyyə durumunun təhlili

Pandemiya fonunda tətbiq edilən və dünya iqtisadiyyatlarına ən çox təsir edən məhdudiyyətlərdən biri də hava uçuşlarının dayandırılması ilə əlaqədar turizm və nəqliyyat sektorunda olub. Bu da öz növbəsində neft bazarında tələb-təklif balansını pozaraq neftin qiymətinin sürətlə çökməsinə və hətta mənfi enməsinə səbəb olub. Bütün dünyada turizm agentlikləri, otellər və restoranlar koronavirus səbəbilə ciddi problemlər yaşayır. İnsanlar virusa görə səyahət etməkdən qorxduqları üçün turizm bölgələri ciddi iqtisadi itkilərlə üzləşir. Dünyanın bir çox iqtisadi sektorlarında, xüsusən də xidmət sektorunda rekord iqtisadi tənəzzülə səbəb olan pandemiya bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM-də rekord azalmaya səbəb olub. Dünya Bankının hesabatına görə, bütün dünyada kiçik və orta biznesi vuran pandemiyanın karantin məhdudiyyətləri də işsizliyin artmasına səbəb olub.

Koronavirus pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata vurduğu zərər 3,5 trilyon dolları ötüb. Azərbaycan da pandemiya müəyyən dərəcədə zərər çəkən ölkələr sırasında olub. Eyni dövrdə həm neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi, həm də büdcə gəlirlərinin yarıdan çoxunun neft hesabına olması bu təsirin daha da artmasına səbəb oldu. 2020-ci ilin sentyabr ayının sonu və Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətrafının erməni işğalından azad edilməsi ilə başa çatması bu effekti iqtisadi baxımdan da artırdı. Belə ki, 2020-ci ilin ilk aylarında müsbət iqtisadi artımla başlayan ölkə iqtisadiyyatı daha sonra pandemiya nəticəsində geriləməyə başlayıb. 2020-ci ilin sonunda iqtisadi artım mənfiyə çevrildi və ölkə iqtisadiyyatı 3,5 faiz kiçildi (Suleymanov E., Rahmanov F., Ibrahimova K. 2021: s.3).

Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının mənfi nəticələri qiymətləndirildikdə, 2006-cı ildə Azərbaycanda yaşayış müəssisələrinin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir 74,3 milyon manat olduğu halda, 2019-cu ildə bu

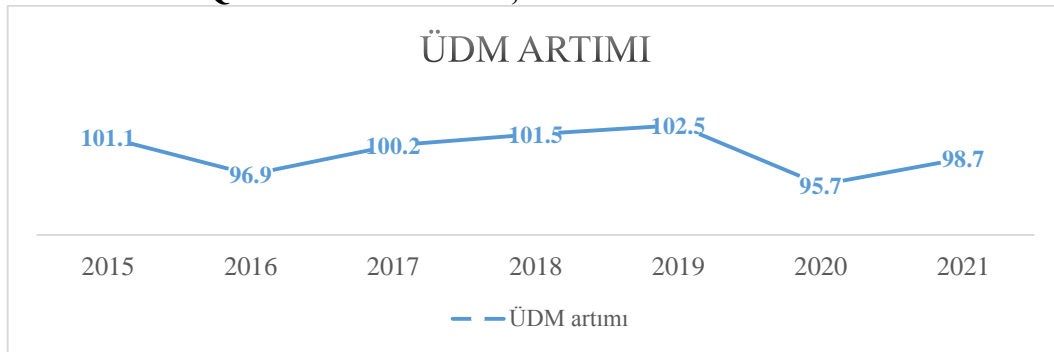
rəqəm təxminən 7 dəfə artaraq 450 milyon manata çatıb. Mehmanxana təsərrüfatlarının büdcəyə ödədiyi ƏDV və digər vergilər ildən-ilə artmış, 2006-cı ildə dövlətə ödənilən 9,4 milyon manatın məbləği 2019-cu ildə 42,2 milyon manata çatmışdır. Bununla belə, turizm sahəsində mühüm inkişaf COVID-19 pandemiyası ilə geri çevrildi. 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında 841 min nəfər olan yerli turistlərin sayı 2020-ci ilin eyni dövründə 297 min nəfərə, turizm gəlirləri isə 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında 2,7 dəfə azalaraq 532,8 milyon manat səviyyəsində qalıb. DSK-nın 2021-ci ilin birinci yarısına olan məlumatına görə, 2021-ci ilin yanvar-fevral aylarında ictimai nahar məhsulları satışı 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,9 dəfə azalaraq 78,1 milyon manat təşkil edib. Hüquqi şəxslər üzrə dövriyyə 2020-ci ilin yanvar və fevral ayları ilə müqayisə etdikdə 2,8 dəfə azalmış və 31,4 mln. manat olmuşdur. Özəl sektor üzrə iaşə satışında 40,7 % hüquqi şəxslər üzrə, 59,3 f% isə həmin sahədə işləyən fiziki şəxslərin payına düşür. 2020-ci il üzrə dekabr ayında iaşənin dövriyyəsi 2019-cu ildə dekabr ayı ilə müqayisə etdikdə 3,2 dəfə azalmanın olduğu müəyyən edilmişdir. Ümumi olaraq ictimai iaşə xidmətlərində həcm 2019-cu il ilə müqayisə etdikdə 2,2 dəfə azalmış 759,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Ölkədə ÜDM istehsalı 2020-ci ildə 72 432,2 mln. manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki il ilə müqayisədə 4,3 % az olmuşdur. İqtisadiyyatda neft-qaz sektoru üzrə əlavə dəyər 7,0 %, qeyri neft-qaz sektoru üzrə 2,6 %, azalmışdır. ÜDM istehsalının 20,2 faizi digər sənaye sahələrinin, 1,2 %-i ictimai iaşə və yaşayışın, 2,0 %-i rabitə və informasiyanın, 6,9 %-i meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı və balıqçılığın, 7,1 %-i nəqliyyat və anbarın, 7,7 %-i tikintinin, 11,5 %-i avtomobil təmiri, ticarətin, 33,7 %-i sənayenin payına düşmüş, adambaşına düşən ÜDM-nin payı isə 7262,8 manat olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788>).

2021-ci il üzrə ölkəmizdə 92 857,7 mln. manatlıq ÜDM məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da 2020-ci il üzrə müqayisə etdikdə 5,6 % çox olmuşdur. İqtisadiyyatda neft-qaz sektoru üzrə əlavə dəyər 1,8 %, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə isə 7,2 % artmışdır. ÜDM-un istehsalı üzrə 1,3 %-i yaşayış və yeməyin, 1,8 %-i rabitə və informasiyanın, 5,9 %-i tikintinin, 5,9 %-i meşə təsərrüfatı, kənd

təsərrüfatı və balıqçılığın, 6,9 %-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 10,1 %-i ticarətin, nəqliyyat vasitələri üzrə təmirin, 42,5 %-i sənayenin, 17,2 %-i digər sahələrin payına düşmüşdür. Sektorlar üzrə məhsul və idxal üzrə xalis vergilər ÜDM-in 8,4%-ni, adambaşına düşən ÜDM 9269,3 manat olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>).

Qrafik 4: ÜDM artımı, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun koronavirus böhranının həlli ilə bağlı siyasət fəaliyyət planında bildirilir ki, səhiyyə təminatçıları, mərkəzi banklar, maliyyə, tənzimləyici və nəzarət orqanları tərəfindən vaxtında və qətiyyətli qərarlar pandemiyanın iqtisadi təsirini minimuma endirməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Bu kontekstdə virusun iqtisadi təsirini azaltmaq üçün mərkəzi banklar tələb və inamı artırmalı, maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün real iqtisadiyyata kredit verilməsini dəstəkləməli və likvidliyi artırmalı, əhaliyə və şirkətlərə mühüm və təcili maliyyə dəstəyi göstərməlidir. Pandemiyanın təsirinə məruz qalan maliyyə sabitliyinin qorunması, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri, bank sisteminin davamlılığı ilə iqtisadi fəaliyyət arasında tarazlığın təmin edilməsi atılacaq addımlar sırasında olmalıdır (Suleymanov E., Rahmanov F., Ibrahimova K. 2021: s.3).

Gəlirlərin azalması, infeksiya qorxusu və yüksək qeyri-müəyyənlik insanları daha az pul xərcləməyə sövq edir. Əmək haqqının ödənilməməsi səbəbindən işçilər işlərini itirmək riski ilə üzləşirlər. Bunu turizm sektoruna daha ciddi təsir edən İtaliyanın misalında görmək olar. Aviaşirkətlərin səhmləri fevralın 20-də ABŞ-da səhmlərin geniş satışından sonra 9 sentyabr 2001-ci il terror hücumlarında müşahidə

olunan səviyyəyə düşüb. Zəifləyən istehlakçı və biznes mühiti şirkətlərin tələb gözləntilərini və investisiya xərclərini azaltmasına səbəb olmuşdur. BVF-nun 2020-ci ilin mart ayının sonu üçün hazırkı hesabatı Covid-19 pandemiyasının humanitar və iqtisadi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün hökumətlərin əhəmiyyətli iqtisadi reaksiyasını əks etdirir. Buraya ümumilikdə 186 iqtisadiyyat daxildir. Aşağıdakı cədvəl bəzi ölkələrin ayırdığı vəsaitləri göstərir.

Cədvəl 10: Covid-19 ilə mübarizə üçün ölkələr tərəfindən xərclənən pullar

Ölkələr	COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə üçün ayrılan fondlar	ÜDM-də xüsusi çəkisi
ABŞ	2,3 trilyon dollar	11
Azərbaycan	2,3 milyard manat	3,1
Gürcüstan	1 milyard lari	2,0
Ermənistan	300 000 min dollar	2,0
Türkiyə	100 milyard TL	1,5
Özbəkistan	10 trilyon SOM	1,5
İtaliya	2,5 milyard avro	1,4
İspaniya	200 milyard avro	20
Rusiya	0,3 trilyon rubl	0,3

Mənbə: Suleymanov E., Rahmanov F., Ibrahimova K. 2021: s.3 materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2020-ci ildə qlobal pandemiyanın elan edilməsi COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə aparmaqla yadda qalmışdır. Epidemioloji vəziyyətlə əlaqədar olaraq əvvəlki illərdən bəri azalan qlobal ticarətin kəskin azalması, təchizat zəncirinin pozulması, iş yerlərinin itirilməsi və qeyri-müəyyənliyin artması qlobal iqtisadi fəallığa ciddi təsir göstərmiş, qlobal iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərmişdir. Bütün bunlar birbaşa və dolayısı ilə Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir etdi. Məqsədli siyasət və antiböhran tədbirləri pandemiyanın mənfi təsirini minimuma endirmiş, ölkədə maliyyə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmişdir. Son bir neçə ildə gedən proseslər 2020-ci ilin mürəkkəb il olacağını gözləməyə əsas verirdi. Ticarət müharibələri və dezintegrasiya meyilləri ilə bağlı qlobal iqtisadi aktivlikdə səngimə müşahidə edilirdi. Təsadüfi deyil ki, 2018-ci ilin axırlarından başlayaraq BVF qlobal iqtisadi artım üzrə proqnozu sonrakı növbəti hesabatlarda azaltmaq istiqamətində

korreksiyalar edirdi. Neft üzrə orta qiymət 2018-ci ildə 72 dollar təşkil etdiyi halda 2019-cu il üzrə isə bu qiymət 12 % azalmış və 64 dollar təşkil etmişdir.

Koronavirusun sürətlə yayılması 2020-ci ilə qədər qlobal iqtisadi artım proqnozlarını pisləşdirdi və bütün dünyada siyasətçilər üçün yeni vəziyyət yaratdı. BVF-nin son proqnozlarına görə, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatı 4,4% daralacaq ki, bu da 2008-2009-cu il maliyyə böhranı dövründəki iqtisadi böhrandan yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə 5,8%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 3,3%. Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları arasında orta hesabla 7,1% azalma gözlənilirdi. Rusiyanı yüngülləşdirmək üçün irimiqyaslı maliyyə stimullaşdırma paketləri elan edilib, bir sıra ölkələrdə ev təsərrüfatlarına və biznesə dəstək üçün pul siyasəti tədbirləri həyata keçirilib. 2020-ci ilin son günlərində dünya əmtəə qiymətləri, o cümlədən enerji qiymətləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib. Bu ilin 11 ayında qlobal əmtəə qiymətləri enerji sektorunda 29%, qeyri-enerji sektorunda isə 10,9% ucuzlaşıb. Bu dövr ərzində dünya ərzaq qiymətləri 4% bahalaşıb. 2020-ci ilin sonunda Brent markalı neftin orta qiyməti 43 dollar/barel təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilin orta göstəricisindən 33% aşağıdır. OPEC+ razılaşmasının pozulması və mart pandemiyasından sonra neft tədarükünün kəskin artması qiyməti şoka salıb. Aprel ayında neftin qiymətləri onilliklər ərzində aşağı düşdü. Həmçinin, yeni OPEC+ sazişinin bağlanması, COVID-19-a qarşı effektiv peyvəndlərin istehsalında irəliləyişlər və ilin ikinci yarısında iqtisadi fəallığın nisbi bərpası bu dövrdə neftin qiymətinin orta hesabla artmasına səbəb olub.

Pandemiyanın təsiri qlobal ticarət və investisiyalarda hiss olunur. Dünya Ticarət Təşkilatının son hesabatına görə, 2020-ci ildə qlobal ticarət 9,2% azalmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Təşkilatının (UNCTAD) Dünya İnvestisiya Hesabatına əsasən, 2020-ci ildə qlobal xarici investisiyalar 30-40% azalmışdır. Beynəlxalq vəziyyətin pisləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın tədiyə balansı olduğu kimi qalıb. 2020-ci ilin ilk 9 ayı üzrə tədiyyə balansı ümumi regional məhsulun 0,7%-i həcmində cari hesab kəsiri göstərib. Tədiyyə balansının əsas komponenti olan xarici ticarət balansı xeyli azalsa da,

müsbət olaraq qalır. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları il ərzində sabit qalıb. Hazırda strateji valyuta ehtiyatları 50 milyard dollardır.

Cədvəl 11: 2020-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı

Göstəricilər	2020
Cari əməliyyatlar balansı	-227,6
Xarici ticarət balansı	2511,6
Xidmətlər balansı	-2840,7
İlkin gəlirlər balansı	-456,3
Təkrar gəlirlər balansı	557,8
Kapital hesabı	-7,4
Maliyyə hesabı	-2400,8
Xalis maliyyə aktivləri	1232,5
Xalis maliyyə öhdəlikləri	-1168,3
Balanslaşdırıcı maddələr	648,1
Tədiyə balansının ümumi saldosu (ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi; “+” artım, “-” azalma)	-1987,7

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc> materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Pandemiyanın təsiri 2020-ci ildə ümumi tələb və təklifi azaldıb. Real sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin monitorinqi göstərir ki, 2020-ci ilin 11 ayı ərzində orta biznes mühiti indeksi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bütün sənaye sahələrində azalıb. Ev təsərrüfatlarının sorgusuna əsasən, istehlakçı inamı indeksi 2020-ci ildə mənfi əraziyə düşüb. Yanvar-noyabr aylarında dünyada və ölkəmizdə iqtisadi vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi, eləcə də tədarük zəncirində müvəqqəti fasilələr səbəbindən iqtisadiyyata investisiyalar ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4% azalıb. Rəsmi statistikaya görə, iqtisadiyyatın əsas sahələri olan qeyri-neft-qaz sənayesi və kənd təsərrüfatı bu ilin 11 ayında məcmu tələbin azalması fonunda artımını davam etdirsə də, ümumi ÜDM 4.3. % sektorunda real ifadədə 2,9% artıb. Son aylarda qeyri-neft sektorunda iqtisadi tənəzzül nisbətən ləng getsə də, mühasibat kəsiri mənfi kimi qiymətləndirilir. Hökumət və Mərkəzi Bankın birgə fəal anti-böhran tədbirlərinin, xüsusən də pandemiya zonalarına dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi iqtisadi aktivliyin azalmasının miqyasını dünyanın bir sıra ölkələrinin miqyası ilə müqayisə edir. Bunda əks-tsiklik fiskal siyasət, boş pul siyasəti və makroprudensial güzəştlər mərkəzi rol oynamışdır. 2020-ci ilin dövlət büdcəsinin “fiskal məkan”dan istifadə etməklə dəqiqləşdirilməsi həm makroiqtisadi

sabitlik, həm də iqtisadi fəallıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı).

2020-ci ildə Mərkəzi Bankın pul siyasəti inflyasiyanın elan edilmiş hədəf ($4 \pm 2\%$) çərçivəsində idarə olunmasına yönəlib. Mərkəzi Bankın pul siyasəti ilə bağlı qərarları pandemiya zamanı makroiqtisadi sabitliyin xarici və daxili mühitdən neytrallaşdırılması və inflyasiyanın hədəf diapazonunda saxlanması üçün ümumi tələbin kəskin azalmasına səbəb olub. Rəsmi statistikaya əsasən, noyabrda illik inflyasiya 2,4% təşkil edib ki, bu da hədəf diapazondan aşağıdır. Son bir ildə istehlak səbətinə daxil olan 4 məhsulun 8,1%-i dəyişməz qalıb, qiymətlər isə 13,3% ucuzlaşıb. Bahalı məhsulların 55%-nin qiymətində artım 2%-dən az olmayıb. Son 12 ayda inflyasiya ərzaq məhsulları üzrə 3,9%, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə 1,2%, xidmətlər üzrə 1,1% təşkil edib.

Şəkil 2: 2020-2021-ci illər üzrə inflyasiya göstəriciləri

Mənbə: <https://www.cbar.az/>

Pandemiyanın yaratdığı qeyri-müəyyənliklər fonunda istehlak və investisiyaların azalması, eləcə də ümumi tələbin azalması inflyasiyaya qarşı əsas amillərdir. Dünya bazarında ərzaq qiymətlərinin artması ərzaq inflyasiyasına da təsir edib. 2020-ci ilin ilk 11 ayında orta illik inflyasiya 2% təşkil edib. 2020-ci ildə xarici mühitdə baş verən proseslər, inflyasiyanın dinamikası və valyuta bazarındakı tarazlıq inflyasiya gözləntilərinin dinamikasını şərtləndirən əsas amillər olub.

Dekabrda ev təsərrüfatları arasında aparılan sorğuya əsasən, yaxın 12 ayda qiymətlərin artacağını gözləyən respondentlərin payı 12% təşkil edib. Neft emalı sənayesi, ticarət, xidmətlər, eləcə də tikinti sənayesi üzrə inflyasiya gözləntiləri inflyasiyaya yaxın səviyyədə formalaşib. Ümumilikdə, 2020-ci ildə inflyasiyada azalan amillər üstünlük təşkil edib (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı).

Mərkəzi Bankın 2021-ci il üçün pul siyasəti inflyasiyanın dinamikası və xarici fonun pisləşməsi, inflyasiyaya təsir edən amillərin xarakteri - onların inflyasiya riskləri balansında müvəqqəti və ya daimi, ortamüddətli dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilib. Rəsmi statistikaya əsasən, noyabrda (2021-ci ilin noyabrından 2020-ci ilin noyabrına qədər) illik inflyasiya 11,1% təşkil edib. Yanvar-noyabr aylarında orta illik inflyasiya 6,2% təşkil edib. 2021-ci ilin yanvar-noyabr aylarında tənzimlənən qiymətlər və məhsul qiymətlərində mövsümi dəyişikliklər nəzərə alınmadan orta illik baza inflyasiyası 3,9% təşkil edib (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında bəyanatı).

2020-ci ildə maliyyə sabitliyi siyasəti əsasən maliyyə bazarlarının və sistemin sabitliyinin təmin edilməsinə, pandemiyanın mənfi təsirinin minimuma endirilməsinə, əhalinin və iqtisadiyyatın dəstəklənməsinə yönəlib. Əhalinin əmanətləri əsasən hər dörd bankda təqdim edilib və 24 mindən çox əmanətçiyə 615 mln. manatla əmanət qaytarılıb. Pandemiya ilə bağlı real sektorda yaranmış vəziyyət kredit qoyuluşlarının dinamikasına təsir göstərən əsas amil olmuşdur. Biznes subyektlərinin maliyyə resurslarına əlçatanlığının dəstəklənməsi məqsədilə Mərkəzi Bank bank ictimaiyyətinin nümayəndələri və sahibkarlarla aktiv əməkdaşlıq çərçivəsi yaratmışdır. Bağlanan banklar istisna olmaqla, bank sektorunda ipoteka kreditləşməsi 2020-ci ilin 11 ayında 11,9%, biznes kreditləşməsi 1%, istehlak kreditləşməsi isə 4,5% artmışdır. 2020-ci ilin əvvəlindən bankların sənayeyə kreditləşməsi 43,3 faiz, korporativ portfeldə payı isə 18,4 faizdən 26,1 faizə yüksəlmişdir. Bank sektorunun tənzimləmə tələblərini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyən öz bazası müflis kreditorların itkilərini ödəmək üçün kifayətdir. 2020-ci

ilin ilk 11 ayında banklar ümumilikdə 116,7 milyon dollar xərcləyib (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı).

2021-ci ildə mərkəzi bankın maliyyə sabitliyi siyasəti pandemiyanın maliyyə sektoruna mənfi təsirini minimuma endirməyə, maliyyə-bank sistemə inamı qorumağa yönəlib. Həyata keçirilən tənzimləmə siyasəti və riskə əsaslanan nəzarət sistemi maliyyə sektorunun bütün seqmentlərinin stabil fəaliyyətini təmin etmişdir. 2021-ci il iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşməyə çıxış imkanları genişləndirilib. 2021-ci il bank sistemində sabitlik qorunub, bank sektorunun restrukturizasiyası və kapitallaşması istiqamətində addımlar atılıb. Bank sektorunun kapital adekvatlığı normativ minimumu 1,8 dəfə ötüb. Sektorun ani likvidlik əmsalı minimum tələbi (30%) 1,9 dəfə üstələyərək 58,3% təşkil edib. 2021-ci il pandemiya ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası davam etdirilib. Pandemiyanın başlanğıcından bəri cəmi 1,3 mlrd. manatla verilmiş 57 mindən çox kredit restrukturizasiya edilib. Yenidən strukturlaşdırılmış kreditlərin 87%-i korporasiyaların, 9%-i istehlak kreditləri, 4%-i isə ipoteka kreditlərinin payına düşüb (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı).

Bank sektorunun likvid aktivləri 9 milyard manat olmuşdur, bank sistemində cari likvidlik əmsalı isə 59% təşkil edir ki, bu da normadan (30%), demək olar ki, 2 dəfə çoxdur. Qeyri-müəyyən əsas şərtlərə və iqtisadi yavaşlamaya baxmayaraq, sığorta sənayesində ilin əvvəlində başlayan artım davam edir. 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11 ayda sığorta haqları 9% artıb, sığorta haqları həyatın könüllü sığortası üzrə 14 faiz, əmlakın könüllü sığortası üzrə 7 faiz, bütün icbari sığorta növləri üzrə 4 faiz artmışdır.

Sığorta sektorunun aktivlərində ciddi azalma müşahidə olunmayıb. Hazırda sənayenin kapitallaşması onun yüksək ödəniş qabiliyyətini təmin edir. Hesabat dövründə mövcud qanunvericiliyə uyğun nəzarət tədbirləri həyata keçirildiyi üçün məcmu kapitalla malik 3 sığorta şirkəti sənayedən xaric edilib. Sığortaçıların istehlakçılara qarşı bazar nizamına ciddi nəzarət edilib. Sığorta qanunvericiliyinin

təkmilləşdirilməsi, onun qabaqcıl beynəlxalq sığorta təcrübələrinə uyğunlaşdırılması, sığorta fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması, mütəxəssislərin hazırlanması və sığorta xidməti istifadəçilərinin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Cədvəl 12: Ölkədə bank sektorunun pandemiya dövründə vəziyyəti (2019-2021)

	2019	2020	2021
Bankların sayı	30	26	26
İlin əvvəlindən lisenziya alan bankların sayı	0	0	0
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş bankların sayı	0	4	0
Bankların filiallarının sayı	509	455	479
Bankların şöbələrinin sayı	133	109	97
Bankların ATM-lərin sayı	1647	2715	2907
Bank işçilərinin sayı	19460	18708	20329

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2021-ci ilin əvvəlindən pandemiya zamanı mərkəzi bank tərəfindən tətbiq edilən tənzimləmənin yumşaldılması rejiminin mərhələli şəkildə ləğvi çərçivəsində bəzi tənzimləyici tələblərin bərpası və bəzi güzəştlərə xitam verilməsi barədə qərar qəbul edilib. Qeyd edək ki, pandemiyanın yayılması ilə əlaqədar tənzimləmənin müvəqqəti yumşaldılması sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirləri məhdudlaşdırıb, borcalanların maraqlarının qorunmasına, kreditləşmənin saxlanmasına və maliyyə sektorunun stabil fəaliyyətinə müsbət təsir göstərib. Cari il üzrə bank sektorunda normativ hüquqi bazasının beynəlxalq standartlar üzrə (Bazel III) mərhələli uyğunlaşdırılması və bankların risklərinin idarə olunmasını təkmilləşdirmək istiqamətlərində işlər aparılıb. Bank sektorunun tənzimləyici kapital tələblərinə tədricən uyğunlaşdırılması çərçivəsində banklar kapitalın hesablanması zamanı bazar və əməliyyat risklərini nəzərə almaqla əlavə bufer yaratmışlar. İqtisadi aktivliyin artması və istehlakçı nikbinliyi bu il bank xidmətlərinə tələbatın artmasına səbəb olub. 2020-ci ilin 11 ayı üzrə bank sektorunda aktivlər 11,1%, kredit portfelində isə 15%, biznes kreditlərində 12,4%, istehlak kreditlərində 20,2%, ipoteka kreditlərində 16,8% artım olmuşdur. Bank sistemi üzrə resurs bazasında daha da genişlənmə oldu və 2020-ci ilin 11 ayında banklarda depozit portfelində 19,4 %, həmçinin əhalinin əmanətlərində 10,4 % artım müşahidə edilmişdir. Milli valyuta üzrə əmanətlərdə 30,4 % artım olduğu halda, xarici valyuta üzrə əmanətlərdə 8,6 %

azalma müşahidə edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında bəyanatı).

Covid-19-a 2021-ci il üzrə dünyada onun qarşısını almaq üçün kütləvi peyvəndləmə, müxtəlif ölkələrdə karantina məhdudiyyətlərini tədricən yumşaltmaq ilə əlaqədar qlobal iqtisadiyyatın bərpası prosesi baş verib. Pandemiyada yeni dalğalara nəzərə almayaraq, qlobal iqtisadiyyatda əhəmiyyətli paya malik olan ölkələr qruplarında iqtisadi fəallıq pandemiya əvvəlki səviyyələrini keçib. 2021-ci ildə əksər ölkələrdə inflyasiya təzyiqləri, əsasən, pandemiya ilə bağlı tələbin və təklifin arasında müvəqqəti uyğunsuzluq, qlobal səhm qiymətləri üzrə sürətli artım, dəyər zəncirindəki pozulmalar, nəqliyyat və logistika xərclərinin artması səbəbindən artmışdır. Son tendensiyaları nəzərə alaraq, BVF həm İEÖ-lər, həm də İEOÖ-lər üçün 2021-ci ilin sonu üçün inflyasiya proqnozunu artırmışdır. Bu kontekstdə bəzi ölkələrin mərkəzi bankları inflyasiya təzyiqlərinə cavab olaraq pul siyasətini sərtləşdirmişdir.

III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZALDILMASI VƏ ONLARIN MALİYYƏ DURUMUNUN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

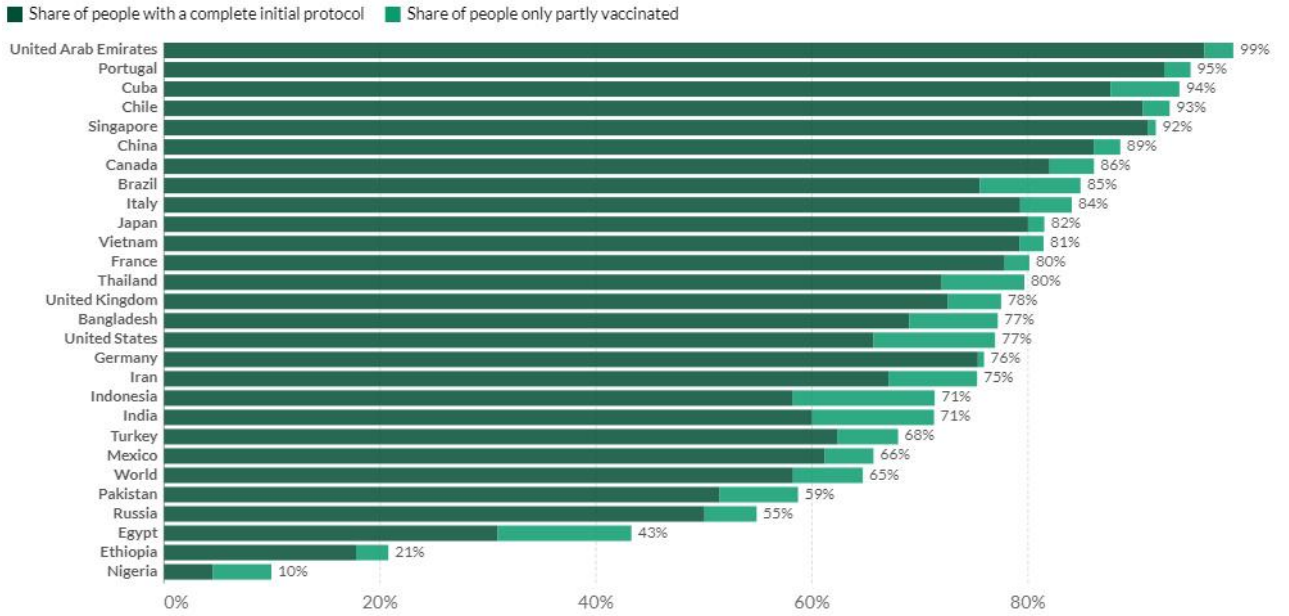
3.1. Müasir dövrdə İEO-lərdə koronavirus pandemiyasının azaldılması və onların maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları

COVID-19 böhranından əvvəl daxili gəlirlərin səviyyələri və meylləri və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara xarici axınlar artıq Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini dəstəkləmək üçün yetərli hesab olunurdu. Yüksək səviyyəli dövlət borcları və pandemiyanın bütün əsas inkişaf maliyyə mənbələri üzərində yaratdığı əlavə təzyiqlərlə aşağı və orta gəlirli ölkələr COVID-19-a qarşı ictimai səhiyyə, sosial və iqtisadi tədbirləri maliyyələşdirməkdə çətinliklə üzləşdilər. İlk müşahidələr pul köçürmələrinin azalması ilə müşayiət olunan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan kütləvi borc və kapital axınlarına və artıq ictimai səhiyyə və iqtisadi böhranların ortaya çıxardığı daxili maliyyəyə dalğalanma təsirlərinə işarə edir (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>).

Dünya üzrə ən böyük və ən varlı iqtisadiyyatları 2021 və 2022-ci illərdə yeni peyvəndləri səbirsizliklə gözlədikləri üçün qlobal miqyasda peyvəndlərə ədalətli çıxışı necə təmin etmək məsələsi həll olunmamış qalır. Hazırkı hesablamalara görə, 2022-ci ilin ortalarına qədər inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda yetkin əhalinin əsas hissəsi peyvənd edilmiş olacaq. Orta gəlirli ölkələr üçün bu vaxt qrafiki 2022-ci ilin sonu və ya 2023-cü ilin əvvəlinə qədər uzana bilər, yoxsul ölkələr üçün isə kütləvi immunizasiya, ümumiyyətlə baş verərsə, 2024-cü ilə qədər uzanacaq (The Economist Intelligence Unit, 2021).

Peyvənd diplomatiyasının da peyvənd tədarüku potensialına malik olan ölkələr beynəlxalq təsir uğrunda rəqabət apardıqca, inkişaf etmiş ölkələrdə ilk növbədə peyvəndlərə çıxış əldə edəcəyini müəyyən etməkdə böyük rol oynayacağı gözlənilir.

Şəkil 3: COVID-19-a qarşı peyvənd edilmiş insanların payı, 7 aprel 2022-ci il

Mənbə: <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>

Hamı üçün peyvəndləri təmin etmək üçün qarşıda duran əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

Mövcudluq: Yüksək gəlirli ölkələr bütün populyasiyalarını bir neçə dəfə peyvənd etmək üçün kifayət qədər miqdarda peyvənd almaqla bağlı müqavilələr imzalayaraq, mövcud vaksin dozalarının yüksək hissəsini satın alıblar;

Qiymət: Bəzi əczaçılıq şirkətləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha aşağı peyvənd qiymətləri təyin etsələr və ya pandemiya dövründə (Oxford University-AstraZeneca) mənfəət əldə etmədən satmağı öhdələrinə götürsələr də, digərləri bunu etməmişdir;

Yerli istehsalat maneələri: Bir neçə inkişaf etməkdə olan ölkə peyvənd istehsal etmək imkanlarına malik olsa da, əqli mülkiyyət hüquqları və məhdud texnologiya transferi yerli istehsal potensialının yaradılmasına maneə olaraq qalır;

Logistika və infrastruktur problemləri: Çıxışdan başqa, inkişaf etməkdə olan ölkələrin müxtəlif çətinlikləri və imkanları var. Beləliklə, onlar peyvənd proqramlarının yayılmasında və məlumatlandırılmasında, o cümlədən əsas risk qruplarının müəyyən edilməsində və geridə qalma təhlükəsi ilə ən çox üzləşənlərin prioritetləşdirilməsində mərkəzi rola malik olmalıdırlar.

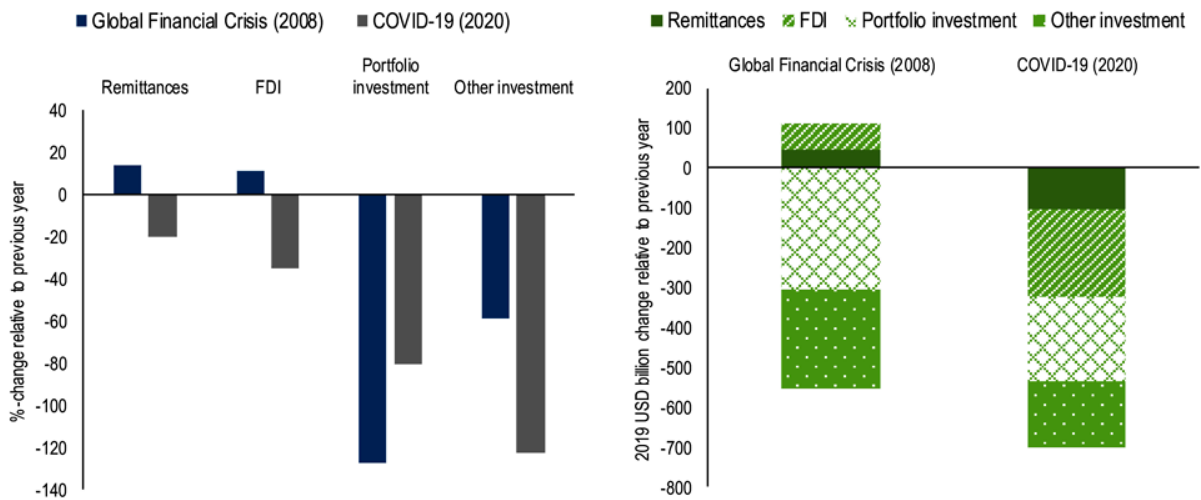
Qiymətləndirmələrdən və artan inkişaf maliyyəsindən öyrənməklə yanaşı, pandemiya effektiv cavab tədbirləri həm də qabaqcıl iqtisadiyyatlardakı siyasətçilərdən peyvənd söylərinin sürəti və miqyası ilə bağlı daha ardıcıl yanaşmalar qəbul etməyi tələb edəcək. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin strategiyaları ilə sıx koordinasiya çıxış üzrə daha effektiv və səmərəli çoxtərəfli əməkdaşlığın təmin edilməsini, habelə səhiyyə sistemlərinin gücləndirilməsi üçün daha geniş söyləri əhatə edir. Bütövlükdə, effektiv və səmərəli qlobal immunizasiya söylərinin hərtərəfli həlli olmadığı halda, yoxsul və həssas ölkələr inkişafda və qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyada daha da geri qalmaq riski ilə üzləşirlər və sağlamlıq təhlükəsizliyinə davam edən təhdidlər qlobal bərpanı gecikdirəcək (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-vaccines-for-developing-countries-an-equal-shot-at-recovery-6b0771e6/>).

COVID-19 böhranından əvvəl, daxili dövlət resurslarının əsas forması və inkişafın maliyyələşdirilməsinin yeganə ən böyük mənbəyi olan vergi gəlirləri, xüsusilə DİM-in xərc ehtiyacları ilə müqayisədə çox sayda ölkədə kifayət deyildi. 2017-ci ildə vergi gəlirləri haqqında dərc edilmiş məlumatlarla rəsmi inkişaf yardımı (RİB) almaq hüququ olan 124 ölkədən 1-dən çoxunun verginin ÜDM-ə nisbəti 15%-dən aşağıdır ki, bu da effektiv dövlət üçün geniş qəbul edilən meyardır. Bu nümunədəki ölkələrin demək olar ki, üçdə ikisi ÜDM-in 20%-dən aşağı vergi gəlirləri toplamışdır.

Davam edən ictimai səhiyyə və iqtisadi böhranlar vergi və qeyri-vergi gəlirlərinə təsir edərək aşağı və orta gəlirli ölkələrin daxili dövlət resurslarını daha da tükəndirəcək. Hazırda bir neçə mexanizmin birgə təsiri nəticəsində COVID-19 böhranı nəticəsində daxili dövlət gəlirlərinin daha güclü şəkildə vurula biləcəyi ilə bağlı narahatlıqlar var. Qlobal və daxili iqtisadi fəaliyyətin aşağı düşməsi bütün əsas vergi gəlir mənbələrinə təsir göstərir. Vergi daşıma qabiliyyətinə dair hesablamalar vergi gəlirlərinin iqtisadi məhsuldan daha güclü şəkildə azala biləcəyini göstərir. Korporativ mənfəətin azalması, istehlakın azalması və işsizliyin artması müvafiq olaraq korporativ gəlir vergisi, mal və xidmət vergiləri və fərdi gəlir vergilərindən əldə edilən gəlirlərin azalmasına səbəb olacaq. Beynəlxalq ticarət, səyahət və daxili

istehlakın azalması aşağı və orta gəlirli ölkələrin əksəriyyətinin güvəndiyi istehlak vergilərindən əldə edilən gəlirləri azaldacaq. Tənəzzüllər zamanı istehlakın tez-tez azaldılmış tariflərə və ya istisnalara məruz qalan mallara yönəldilməsi istehlak vergisi gəlirlərini daha da azalda bilər. Ümumilikdə 2020-ci ildə ODA-ya uyğun olan ölkələrə xarici özəl maliyyə axını 2019-cu il səviyyələri ilə müqayisədə 700 milyard ABŞ dolları azala bilər (Şəkil 4). Bütün xarici özəl maliyyə mənbələrinin dərhal azalması ilə bu, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları üçün görünməmiş təzyiq və maliyyə boşluğu yaradır, 2008-ci ildən sonrakı Qlobal Maliyyə Böhranı təcrübəsini 60% üstələyir və 2018-ci il xarici maliyyə səviyyəsinin 35%-nə bərabərdir.

Şəkil 4: İnkişaf etmiş ölkələrdə xarici özəl maliyyəyə ümumi COVID-19 təsirinin 700 milyard ABŞ dolları olduğu təxmin edilmişdir və bu da 2008-ci il maliyyə böhranının təsirindən 60% artıqdır

Mənbə: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>

Təxminən 614 milyard dollarlıq maliyyə təşviqi paketini açıqlayan Almaniya hökuməti vergi ödəyiciləri üçün hazırladığı bir sıra vergi tədbirlərini də açıqlamışdır. Elan edilmiş vergi tədbirlərini aşağıdakılar kimi sadalamaq olar (Kerem C.G. 2021):

- Beynəlxalq ticarəti və məhsul daşınmasını dəstəkləmək üçün gömrük rüsumu və ƏDV-yə diqqət yetirməklə verginin azaldılması qərarı qəbul edilmişdir;
- Kommersiya proseslərinin durğunluğu səbəbindən fiziki şəxslər və şirkətlər tərəfindən yaşanan nağd pul problemlərinin aradan qaldırılmasına töhfə vermək

məqsədlə vergi ödəmə müddətləri uzadılıb. Alınmayan vergilər üzrə icra prosesləri daha çevikləşdirilmişdir;

- Yayınlanan sirkulyarla vergilərin təxirə salınması kimi bəzi rahatlıqların təmin edilməsi səlahiyyəti vergi idarələrinin səlahiyyətinə buraxılmış, beləliklə də vergi ödəyicilərinin subyektiv vergi vəziyyətinin müəyyən edilməsi və müdaxilə prosesi asanlaşdırılmışdır. KOM xarakteri daşıyan kiçik biznesə sahib olan vergi ödəyicilərinə və pandemiyadan bilavasitə təsirlənən özünüməşğulluq subyektlərinə ümumilikdə 50 milyard avro verilməsi qərara alınıb.

Dünya üzrə daha böyük iqtisadiyyat kimi tanınan Amerika Birləşmiş Ştatları Covid-19 pandemiyası ilə mübarizənin çərçivəsində təxminən 1 trilyon dollarlıq maliyyə paketi açıqlamışdır. Bu nağd pul dəstəyi paketindən başqa, gəlir və korporativ vergi ödəyicilərinin vergi ödəmələri ilkin olaraq Birləşmiş Ştatların Gəlir Administrasiyası tərəfindən 3 ay müddətinə təxirə salındı. Bu müddət ərzində gecikmiş vergi ödənişlərinə görə heç bir cərimə və faiz tətbiq edilməyəcəyi bildirildi (Daxili Gəlir Xidməti, 2020). Konqresin qəbul etdiyi qanuna uyğun olaraq, 500-dən az işçisi olan müəssisələrdə çalışan şəxs və ya onun ailə üzvlərindən hər hansı birinin ödənişli məzuniyyət hüququ var ki, bu da işçinin özü və ya ailə üzvünün koronavirusa yoluxması səbəbindən dəyişəcək. Mərkəzi hökumətdən başqa ştatlarda bəzi vergi tədbirləri də həyata keçirilir. Bu istiqamətdə bir çox fərqli dövlət, xüsusilə ev təsərrüfatlarının şəxsi istehlakını dəstəkləmək üçün dolaylı vergi olan istehlak vergisini ləğv etdiklərini açıqladı. Bundan əlavə, şirkətlərin 2020-ci il üçün öhdəliyi olan sosial təminat vergisinin məbləğinin vergi ödəyiciləri tərəfindən 2021 və 2022-ci illərdə həm təxirə salınması, həm də iki hissədə ödənilməsi açıqlanmışdır.

Fransa hökuməti, ilk növbədə, ölkələrindəki pandemiya səbəbiylə iqtisadi vəziyyəti pisləşən şəxslər üçün 373 milyard dollarlıq nağd dəstək paketi elan etmişdir. Bundan əlavə, vergi ödəyiciləri olan fiziki şəxslər və şirkətlər bir sıra vergi tədbirləri ilə iqtisadi cəhətdən yüngülləşdirilməyə çalışılıb. Fransa hökumətinin elan etdiyi vergi tədbirlərini belə ifadə edə bilərik (Kerem C.G. 2021):

- Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Fransada da, xüsusilə işini itirmiş və kommersiya fəaliyyəti dayandırılmış şəxslər üçün gəlir vergisi ödəmə müddətləri müəyyən edilmişdir;

- ƏDV-nin qaytarılması prosesini sürətləndirməklə vergi ödəyicilərinin iqtisadi vəziyyətinə müsbət töhfə vermək məqsədi daşıyır;

- Pandemiya prosesi və görülməli tədbirlər nəticəsində digər vergi ödəyicilərindən daha pis vəziyyətdə olan vergi ödəyiciləri müstəsna olaraq ödədikləri bütün vergilərə görə verginin geri qaytarılması hüququna malikdirlər;

- Bəzi digər Avropa İttifaqı ölkələrindən fərqli olaraq, Fransa hökuməti davam edən vergi yoxlamalarını dayandırmayıb, lakin bu yoxlamalar zamanı vergi ödəyicilərinin çətin vəziyyətlərinin nəzərə alınacağını və müvafiq qiymətləndirmə aparılacağını bəyan etmişdir.

Malların və xidmətlərin, texnologiyanın və biliklərin əsas ötürücüsü kimi beynəlxalq ticarət daha yaxşı bərpa etmək üçün vacib vasitədir. Çoxtərəfli ticarətin liberallaşdırılmasının ardıcıl raundları, artan güzəştli bazara çıxış sxemləri və regional azad ticarət sazişləri daha çox ticarət imkanları yaratmışdır. Bununla belə, qlobal ticarət koronavirusun yayılması ilə dayandırıldı və regionallaşma və on-shoring ətrafında cari müzakirələr orta və uzunmüddətli perspektivdə qlobal dəyər zəncirlərinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, köhnəlmiş və ya uyğunlaşdırılmamış infrastruktur, ticarətin maliyyələşdirilməsinə məhdud çıxış, ağır tənzimləmə tələbləri, çətin sərhəd prosedurları və daha geniş standartlara riayət etmək ehtiyacı biznesin aparılması xərclərini artırır. Bu, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı firmaların, xüsusən də mikro və kiçik və orta müəssisələrin beynəlxalq bazarlardan qiymətlərinin aşağı salınması riskinə gətirib çıxarır. Ticarətə yardım ticarətin davamlı və inklüziv iqtisadi artıma töhfəsini məhdudlaşdıran bu maneələrin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>).

Ölkələr üçün dayanıqlı iqtisadiyyatın təklif edə biləcəyi uzunmüddətli imkanları əldən verməmələri və beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi ilə davamlılığını stimullaşdırıcı paketlərə və bərpa səylərinə tam şəkildə inteqrasiya etmələri vacib

olacaq. Hökumətlər və beynəlxalq donor icması istər maliyyə bazarlarında (məsələn, səhmlər və istiqrazlar), istərsə də kredit bazarlarında (məsələn, kreditlər və ya istiqrazlar) davamlılıq tələblərini ənənəvi maliyyə xidmətləri və investisiyalarına inteqrasiya etmək üçün mühüm rol oynayır. İnkişafın maliyyələşdirilməsində və ondan kənarında bütün aktorlar maliyyə vəziyyəti daha da yaxşılaşdırmaq üçün sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

3.2. Müasir dövrdə İEOÖ-lərdə koronavirus pandemiyasının azaldılması və onların maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları

İnkişaf etməkdə olan ölkələr peyvənd bərabərsizliyinə qarşı real həll yollarını əngəlləyərkən vəd etdikləri milyardlarla dozanı çatdırı bilməyən zəngin ölkələrin və əczaçılıq şirkətlərinin qeyri-adekvat jestləri və pozulmuş vədlərinin sonsuz dalğası ilə üzləşiblər. Həqiqətin Dozu adlı hesabatda varlı dövlətlərin vəd etdiyi 1,8 milyard COVID peyvəndinin yalnız 261 milyon dozasının - 14 faizinin bu günə qədər çatdırıldığı, qərb əczaçılıq şirkətlərinin isə yalnız 12 faizinin çatdırıldığı aşkar edilmişdir(https://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2021/october/20211021_dose-of-reality). Eyni zamanda, Aİ və digər zəngin dövlətlər 100-dən çox ölkənin peyvəndlərə və COVID-19 ilə əlaqəli texnologiyalara patentlərdən imtina etmək təklifini dəstəkləməkdən imtina etdilər, eyni zamanda aparıcı əczaçılıq şirkətləri inkişaf etməkdə olan ölkələrə imkan vermək üçün öz texnologiyalarını Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə açıq şəkildə paylaşa bilmədilər.

İEOÖ-də peyvəndlər üçün çıxışı təminləşdirməkdən ötrü kompleks yanaşmanın olmaması pandemiyanın uzanması, bərabərsizliklərin artımı və qlobal iqtisadiyyatda bərpanı gecikdirmək təhlükəsi yaradır. Mövcud trayektoriyaya əsasən, daha yoxsul ölkələr üçün kütləvi immunizasiya səyləri 2024-cü ilə qədər və ya ondan sonraya qədər təxirə salına bilər ki, bu da bütün ölkələr üçün insan və iqtisadi iztirabları uzadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə peyvəndlərə ədalətli çıxışı dəstəkləmək üçün siyasi tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- vaksinlərin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsi və böhrana cavab, davamlılıq və qarşısının alınması üçün çoxtərəfli çərçivələrin dəstəklənməsi;

- inkişaf maliyyəsinin rolunun vurğulanması;

- və kontekstə əsaslanan həllərin təşviqi (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-vaccines-for-developing-countries-an-equal-shot-at-recovery-6b0771e6/>)

26 yanvar 2021-ci il, Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumu münasibəti ilə İƏT-in Baş Katibi Angel Gurría COVID-19-a qarşı peyvəndlərə qlobal çıxışla bağlı problemləri “bütövlükdə bəşəriyyət və xüsusən də İƏT ölkələri üçün ən böyük sınaq kimi təsvir etdi”. O, inkişaf etməkdə olan ölkələri dəstəkləmək üçün beynəlxalq inkişaf yardımının mühüm rolu da daxil olmaqla, pandemiya son qoymaq üçün birgə həll yollarına ehtiyac olduğunu vurğulamışdır (Gurria A. 2021: Covid vaccine rollout is the greatest test for mankind (webpage), CNBC, <https://www.cnbc.com/video/2021/01/26/covid-vaccine-rollout-is-the-greatest-test-for-mankind-oecds-gurria.html>).

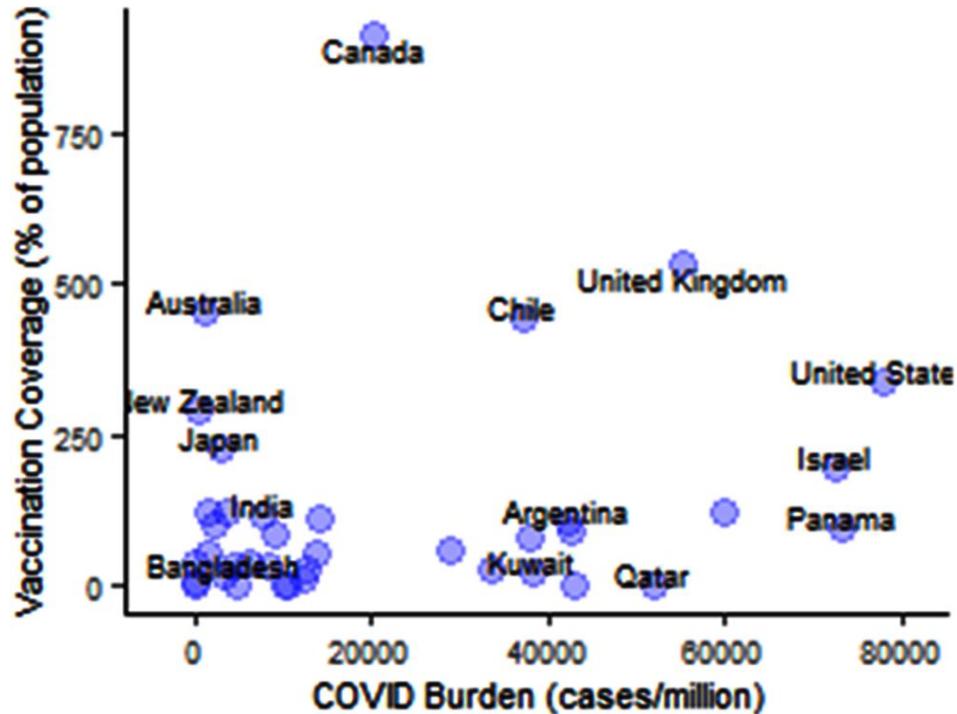
Onun bəyanatı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) peyvəndləri təmin etmək üçün “ilk mən” yanaşmalarının çoxtərəfli səylərə xələl gətirəcəyi ilə bağlı artan risklə bağlı yeni xəbərdarlıqlarından sonra gəldi (Ghebreyesus T. 2021: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-148th-session-of-the-executive-board>).

İƏT İnkişaf üzrə Əməkdaşlıq Hesabatı 2020-nin vurğuladığı kimi, böhrana koordinasiya edilmiş çoxtərəfli cavab işi yaxşı qurulub və inkişaf etməkdə olan ölkələrin peyvəndlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə və maliyyə çatışmazlığının aradan qaldırılmasına təcili olaraq diqqət yetirilməlidir. Belə tədbirlər olmasa, pandemiyanın qarşısını almaq mümkün deyil, ölkələr daxilində və ölkələr arasında qeyri-bərabərlik artacaq və qlobal iqtisadiyyatın bərpası ləngiyəcək və bu, 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinə cari böhrandan mənfi təsirləri daha da gücləndirəcək (<https://iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2021/01/icc-summary-for-policymakers-the-economic-case-for-global-vaccination.pdf>).

COVID-19 pandemiyası inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əvvəlcədən mövcud çətinlikləri və bərabərsizlikləri birləşdirir. Ən yoxsul ölkələr üçün borcların ödənilməsini dayandırmaq üçün qlobal səylərə baxmayaraq, pandemiya ixracın

azalması, maliyyəyə çıxışın məhdudlaşdırılması və dövlət xərclərinin artması kimi qeyri-davamlı suveren borcun yeni səviyyələrinə səbəb olub.

Şəkil 5: Peyvəndlər 2021-ci ilin yanvarına qədər ölkələr tərəfindən ümumi əhəlinin faizi kimi təmin edilib

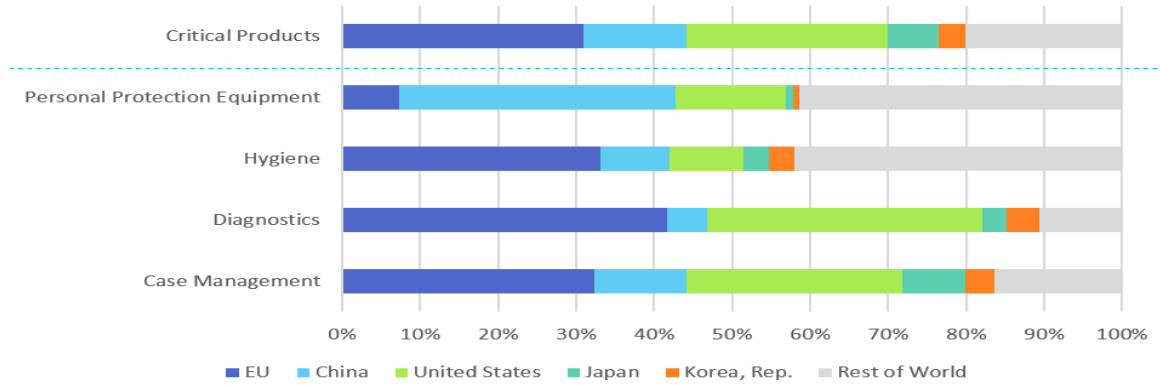
Mənbə: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-vaccines-for-developing-countries-an-equal-shot-at-recovery-6b0771e6/>

Bu baş verən böhran qarşısında, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr borcun ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbətini artırmaq üçün İEOÖ hökumətləri tərəfindən tətbiq edilən eyni cavab alətlərinə malik deyillər. Mövcud hesablamalara görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr böhrana müqayisə edilən xərclər miqyasında cavab vermək üçün əlavə 800 milyard ABŞ dolları ilə 1 trilyon ABŞ dolları arasında təcili stimül tələb edəcəkdilər. Bütövlükdə Saharalı Afrika, İEOÖ ölkələrinin bərpa yardım paketlərinin miqyasına uyğun gəlmək üçün ÜDM-nin əlavə 6%-ni xərcləməlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə COVID-19 peyvəndlərinin tətbiqi insanların həyatını qorumaq, insan kapitalını yaratmaq və iqtisadi bərpanı stimullaşdırmaq üçün çox vacibdir. Mövcud böhran bütün dünyada bərabərsizlikləri gücləndirir və peyvəndlərə çıxış olmadıqda boşluq daha da genişlənəcək. Bu tədbir dünyanın hər yerindən gənclərin pandemiyanın təsirini və məktəbə, dostlara və

ailəyə qayıdışı ilə tezliklə sağalmaq ümidlərini əks etdirən səsləri ilə başlayır (<https://live.worldbank.org/covid-19-vaccines-developing-countries#>).

COVID-19 hallarının ən çox olduğu 20 inkişaf etməkdə olan ölkə üçün beş ölkə ümumi idxalın 80%-ni təşkil edir: Aİ, ABŞ, Çin, Yaponiya və Koreya (Şəkil 4). İşin idarə edilməsi və diaqnostika üçün lazım olan məhsullar üçün ən yaxşı ixracatçılardan idxalın payı daha da yüksəkdir və 90%-ə yaxındır. Mühafizə avadanlıqları və gigiyena məhsulları üçün idxal payları bir qədər aşağıdır, lakin yenə də 50-60% arasındadır.

Şəkil 6: Ən çox təsirlənən 20 inkişaf etməkdə olan ölkə üçün kritik COVID-19 məhsullarının əsas mənbələri

Mənbə: <https://live.worldbank.org/covid-19-vaccines-developing-countries#>

Qlobal Ticarət Xəbərdarlığının topladığı son məlumatlara görə, COVID-19-dan ən çox təsirlənən 20 inkişaf etməkdə olan ölkədən bir neçəsi son günlərdə idxal islahatları həyata keçirməyə başlayıb. Məsələn, Pakistan tibbi və sınaq avadanlıqları üçün vergi və idxal rüsumundan azadolma tətbiq etdi, Braziliya isə tibbi və xəstəxana məhsullarına tarifləri ləğv etdi. Düzgün istiqamətdə atılmış bir addım olsa da, ixracatçılar siyasət dəyişikliklərinin müvəqqəti olduğunu qəbul etsələr, bazarlara girməkdən çəkinə bilərlər. ÜTT öhdəliklərində tariflərin azaldılması və digər siyasət dəyişiklikləri COVID-19 sağlamlıq böhranını həll etmək üçün daha effektiv ticarət siyasəti islahatı olardı (<https://voxeu.org/article/trade-and-covid-19-crisis-developing-countries>).

İEOÖ-lər maliyyələşdirmə şərtləri baxımından İEO-lər ilə müqayisə etsək daha az üstünlüklü vəziyyətdədirlər. Bundan əlavə, İEOÖ-də artım tendensiyası olsa da, İEO-lər ilə müqayisə etsək onların dövlət borc yükü daha azdır. Bununla belə, bazara

çıxış və borc profili baxımından qiymətləndirilən maliyyə riskləri səbəbindən bu ölkələrin borclanma yolu ilə maliyyə məkanının yaradılması üzrə fəaliyyəti məhduddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ümumiyyətlə fiskal məkanın formalaşmasına töhfə vermək üçün artımı təşviq edən struktur islahatlarına meyillidirlər. Subsidiya islahatları, dövlət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və gücləndirilmiş institutlar bu islahatlara misaldır. Bunlara əlavə olaraq məşğulluğu yaradacaq və demoqrafik quruluş və qlobal ticarətin mənfi cəhətləri səbəbindən yaşana biləcək mənfi təsirləri azaldacaq struktur islahatlarının həyata keçirilməsi də bunlara əlavə edilə bilər. Fiskal sahə tətbiqləri aşağıda inkişaf etməkdə olan ölkələrin nümunələri vasitəsilə verilmişdir (Bünyamin A., Nagihan B. 2021: s.87).

Pandemiyanın iqtisadi təsirləri ilə mübarizədə Çin tərəfindən həyata keçirilən vergi tədbirlərini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik (Beynəlxalq Vergi İcmalı, 2020):

- İlk növbədə, ölkədə bütün səhiyyə işçilərini əhatə etmək üçün vergi güzəştləri və azadolmaları təmin edilmişdir. Koronavirusla mübarizədə ön sıralarda olan səhiyyə işçilərinin mənəviyyatını və motivasiyasını artırmaq məqsədi ilə aparılmışdır.

- Pandemiya prosesi zamanı səhiyyə sektorunda istifadə olunan tibbi alət və avadanlıqların alqı-satqısı, istehsalı və daşınması zamanı toplanan əlavə dəyər vergisinin yükü yüngülləşdirilib. Bu kontekstdə alət və avadanlıqların alınması zamanı ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin bütünlüklə qaytarılması və istehsal mərhələlərinin bu vergi məsələsindən azad edilməsi nümunə kimi göstərilə bilər;

- Pandemiya ilə mübarizə prosesinə öz ianə və yardımları ilə dəstək verən şəxslərə və qurumlara bu ianə və yardım məbləğlərini vergi bazalarında tutmağa icazə verildi. Bu kontekstdə Çin xaricdən gələn yardım və ianələri təşviq etmək üçün stimullaşdırıcı bir tədbir görərək, idxal zamanı toplanan əlavə dəyər vergisinin azaldılmasına imkan verdi;

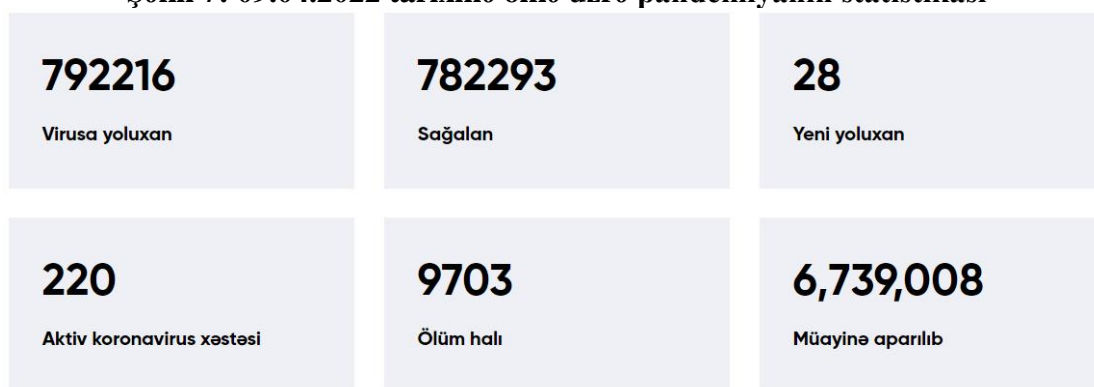
- Vergi ödənişləri üçün təqdim etmə müddətləri dəfələrlə təxirə salınıb Vergi tədbirləri yalnız dövlətlə məhdudlaşmır, lakin bir çox yerli hökumətlər toplama səlahiyyətləri daxilində olan vergi növlərini təxirə salıblar (Kılıç S. 2020: s.19).

Digər ölkələrdən fərqli olaraq Avstraliya pandemiya ilə mübarizədə izlədiyi üsulla diqqət çəkir. Bu nöqtədə Avstraliya hər bir ölkə kimi bəzi maliyyə təşviq paketləri və vergi tədbirləri görüb, lakin bu vergi tədbirləri bütün vergi ödəyiciləri üçün standart şəkildə həyata keçirilməyib. Avstraliyada pandemiya ilə əlaqədar vergi ödəyicilərinin subyektiv şərtləri ayrıca qiymətləndirilmiş və vergi ödəyicilərinin ehtiyac duyduğu dəstək onların hər biri üçün fərqli müəyyən edilərək həyata keçirilmişdir (Kerem C.G., 2021). Turizm, kənd təsərrüfatı və təhsil sektorlarına xüsusi önəm verən Avstraliya hökuməti bu sektorlarda fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərindən bəzi vergi və ödənişləri almamağa qərar verib. Fransada tətbiq edilənə oxşar tədbir Avstraliyada tətbiq edilib və ƏDV-nin qaytarılması prosesi vergi ödəyiciləri üçün sadələşdirilib. Vergi ödəyicilərinə 3 aylıq dövrlərdə geri qaytarılan vergiyə görə hər ay vergi geri qaytarılması hüququ verilmişdir. Pandemiyanın ölkədəki təsiri aradan qaldırılmışdır. Vergi ödəyicisi şirkətlərə vergi bazasının hesablanması zamanı xərc kimi göstərə biləcəkləri amortizasiya xərcləri üçün sürətləndirilmiş metoda keçmək imkanı verilmişdir.

3.3. Müasir dövrdə Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının azaldılması və onun maliyyə durumunun yaxşılaşdırması yolları

Qloballaşmış Covid-19 böhranı bütün dünya ölkələrinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu, ilk növbədə, insanların sərbəst hərəkət etməsində, əmək bazarındakı vəziyyətdə, müəssisələrin fəaliyyətində, hökumətlərin hazırlıqsızlığında özünü göstərdi. Onilliklər ərzində aparılmış islahatların müxtəlif ölkələr üzrə social müdafiə və ictimai səhiyyə sistemlərinin zəifliyini üzə çıxarmışdır.

Şəkil 7: 09.04.2022 tarixinə ölkə üzrə pandemiyanın statistikasi

Mənbə: <https://koronavirusinfo.az/az/page/statistika/azerbaycanda-cari-veziyyet>

“Azərbaycan Respublikasında COVID-19 xəstəliyi əleyhinə 2021-2022-ci illər üçün Vaksinasıya Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabineti tərəfindən sərəncam imzalanmışdır. Az vəsait hesabına insan sağlamlığının qorunması və pandemiya üzrə qarşı mübarizədə sərfəli təşkil üçün ölkədə peyvənd tədbirlərinin aparılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Strategiya üzrə məqsəd peyvənd vasitəsilə COVID-19-un daha çox yayılmasını əngəlləmək və bunun ilə də xəstələnmə və ölüm hallarını azaltmaqdır. Strategiyanın digər məqsədi birinci mərhələdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin yüksək və həssas risk qruplarını, sonrakı mərhələdə qeyd olunan digər əhalinin qruplarının peyvənd edilməsidir (Azərbaycan Respublikasında COVID-19 xəstəliyi əleyhinə 2021-2022-ci illər üçün Vaksinasıya Strategiyası).

Şəkil 8: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında operativ qərargahın məlumatı: vaksinasıya

Mənbə: <https://koronavirusinfo.az/az/post/1497>

Azərbaycanda indiyənə qədər koronavirusa (COVID-19) qarşı 8975 peyvənd vurulub. Birinci mərhələdə peyvənd edilənlər üzrə say 552, ikinci mərhələ üzrə peyvənd edilənlərdə say 741, 3 və daha çox dozada peyvənd edilənlər isə 7201, müsbət nəticədən sonra gücləndirici dozada peyvənd olunanların sayı 481 nəfərdir. Ölkə üzrə peyvəndlərin ümumilikdə sayı 13 540 995 nəfər, birinci mərhələdə peyvənd edilənlərin ümumilikdə sayı 5 330 431 nəfər, ikinci mərhələdə peyvənd edilənlər üzrə say 4 832 203 nəfər, üç və daha çox dozada peyvənd edilənlərin sayı 3 145 148 nəfərdir.

Nazirlər Kabineti ölkəmizdə olan iqtisadi itkiləri azaltmaqdan ötrü və sahibkarlıqda subyektlərin dəstəklənməsi məqsədi ilə AR-sı Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli "Koronavirus (COVID) -19) pandemiya və fond və enerji bazarları üzrə baş vermiş kəskin dalğalanmalar Azərbaycanı iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması üzrə bir sıra tədbirlərə dair Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir.

Cədvəl 13: Pandemiyada tədbirlərdən ötrü ayrılmış maliyyə vəsaitləri

№	Tədbirlərin adları	Nəzərdə tutulmuş vəsaitin məbləği, mln.manat
1	Pandemiyadan zərərçəkmiş sahələrdə çalışan 304 min muzzdlu işçilərin əməkhaqlarının ödənilməsi üçün maliyyə dəstəyi proqramı (iş yerlərinin azaldılmaması məqsədilə)	215,0
2	Pandemiyadan zərərçəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən 292 min fərdi (mikro) sahibkara maliyyə dəstəyi proqramı (iş yerlərinin qorunması məqsədilə)	80
3	Pandemiyadan zərərçəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştləri, imtiyazları və tətilləri proqramı	115,0
4	Pandemiyadan zərərçəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə yeni verilən bank kreditləri üzrə kredit-zəmanət dəstəyi proqramı	500,0
5	Pandemiyadan zərərçəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin mövcud kredit portfeli üzrə kredit faizlərinin subsidiyalaşdırılması	1000,0

Mənbə:

<https://ahik.org/2021/09/az%C9%99rbaycanda-covid-19-pandemiyasi-mudd%C9%99tind%C9%99-z%C9%99r%C9%99rc%C9%99kmis-sah%C9%99l%C9%99-uzr%C9%99-durum-t%C9%99hlil-v%C9%99-h%C9%99mkarlar-ittifaqlarinin/>

Plan üç əsas istiqamət üzrə dəstək tədbirlərini nəzərdə tutur:

- İqtisadi artım və sahibkarlığı dəstəkləmək, həmçinin pandemiya zamanı zərər görülən sahələr üzrə çalışmış işçilərin əməkhaqlarının bir hissəsini ödəmək, pandemiya zamanı zərər görülümüş ərazilərdə fəaliyyətdə olan fərdi (mikro) sahibkarlar üçün maliyyə dəstəyinin, pandemiya ilə əlaqədar həmin sahibkarlıq subyektlərindən ötrü vergi güzəştlərini və məzuniyyətlər vermək, iqtisadiyyata və sahibkarlığa dövlət krediti və zəmanət dəstəyi vermək, sahibkarlar və iqtisadiyyat üzrə güzəştli şərtlər ilə kredit resurslarında çıxış imkanlarını genişləndirmək, zərər çəkmiş ərazilərə əlavə dəstək tədbirlərini həyata keçirmək, o cümlədən pandemiya sonrakı iqtisadi artım üzrə yeni modeli tətbiq etmək tədbirləri həyata keçirmək;

- məşğulluğun və sosial rifahın dəstəklənməsi, o cümlədən işçilərin işsizlik riskindən müdafiəsi və sosial müdafiəsi, işsizlərin və işdən çıxarılanların sosial

müdafiə və məşğulluğu, əhali üzrə ən həssas təbəqələrinin sosial müdafiəni gücləndirmək;

- maliyyə və makroiqtisadi sabitliyini, həmçinin yeni makroiqtisadi siyasətin çərçivəsini hazırlamaq, monetar vəziyyətdən asılılığını nəzərə alaraq sterilizasiya portfelini genişləndirmək, kredit təşkilatlarına müntəzəm təillərin verilməsi, kapital axını və valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması üçün kompleks tədbirlər.

Tədbirlər Planına görə, pandemiyanın təsirlərindən zərər görülmüş ərazilərdə çalışan 300 min işçinin əməkhaqlarının müəyyənləşdirilmiş hissənin ödənilməsindən ötrü 215 mln. manat vəsait ayrılacaqdır və ödənişlər aprel və may ayları üzrə iki hissəyə bölünəcək. Bundan başqa, zərər çəkmiş rayonlarda sahibkarlıqla məşğul əhəlinin 300 min fərdi sahibkarlara 2019-cu il üzrə ödənilən vergilərə, işsizlikdən sığorta və məcburi sosial sığorta haqqına uyğun olaraq 80 mln. manat məbləği qədər maliyyə yardımı veriləcək. Bundan əlavə, qərar tənzimləyici yükün azaldılması məqsədilə ilin sonunadək banklar üçün məcmu kapital tələblərinin 1% azaldılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, banklarda kapitalla təzyiq göstərən bir sıra digər normativ tələblər də ilin sonuna kimi təxirə salınıb. Bundan əlavə, vəziyyətin sığorta şirkətləri və kapital bazarının iştirakçıları üçün mənfi təsirləri azaltmaqdan ötrü tədbirlər görülməkdir. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan Tədbirlər Planı və qərarlar çox ətraflı şəkildə işlənib və daha çox sektorları əhatələyir. Bu kontekstdə görülmə və görülməkdə işlər iqtisadi dalğalanmalardan və pandemiyanın mümkün mənfi təsirlərindən işçilərin, sahibkarlıq subyektlərinin, həmçinin əhali üzrə sosial baxımdan həssaslığı olan təbəqələrinin minimum itkisi ilə milli səviyyədə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasına gətirib çıxaracaqdır (https://audit.gov.az/Upload/Files/2019/M%C9%99qal%C9%99_Pandemiya_AZE_op.pdf).

Covid-19 pandemiyanın ölkənin iqtisadi həyatına, o cümlədən makroiqtisadi sabitliyə, fiskal siyasətə, vurduğu zərərin minimuma endirilməsi və gələcəkdə belə təsirlərə qarşı həssaslığın azaldılması təklif olunur:

- Pandemiyanın təsirini qiymətləndirərkən hesablamalarda əvvəlki ilin uyğun dövrü ilə müqayisə etdikdə iqtisadi azalmalarla yanaşı, cari ilin proqnozları ilə müqayisədə itkilərin də daxil edilməsi məqsədəuyğundur;

- Pandemiyadan təsirlənən bizneslərin öz iş yerlərini saxlaya bilmələri üçün hökumət inzibati ixtisarlardan çəkinməli və kompensasiya tədbirlərinə üstünlük verməlidir;

- iş yerlərinin saxlanmasına görə dövlət tərəfindən sahibkarlara verilən kompensasiyanın məbləğinin artırılması və bütün karantin dövrünün əhatə olunması məqsədəuyğundur;

- Karantin rejiminin davam etdirilməsi şəraitində əhalinin sosial vəziyyətinin daha da pisləşməsinin qarşısını almaq üçün hökumət təsirin real səviyyəsini qiymətləndirərək müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarına cavab verən real dəstək proqramları hazırlamalıdır;

- Pandemiyanın müsbət təsirləri kimi ortaya çıxan distant təhsil, elektron ticarət və evlərə çatdırılma xidmətlərinin sürətli inkişafı təmin etməkdən ötrü bu sahələrdə hüquqi bazanın və infrastrukturun formalaşdırılması prosesi sürətləndirilməlidir.

Dövlət büdcəsinə mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün aşağıdakıları qiymətləndirmək olar (Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri, Analitik yazı, 2020):

- Vergi orqanları üzrə hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi, vergi daxilolmalarında əmlak və sahə strukturuna aid rüblük və aylıq hesabatları dərc etdirmək vacib işlərdəndir;

- Büdcə üzrə xərclər, xüsusən də investisiya xərcləri ilə bağlı məlumatların şəffaflığının təmin olunmasına ehtiyac vardır. İnvestisiya layihələrinin siyahısı hər hansı layihələr üzrə mənbələri (büdcə, kredit, büdcədən kənar fondlar və s.) göstərməklə ictimaiyyətə açıq olmalıdır;

- Büdcə proseslərində ictimaiyyətin iştirakı artırılmalıdır. Hazırkı şəraitdə büdcə dəyişiklikləri ilə əlaqədar müzakirələr peşəkarlığı olan “beyin mərkəzləri”nin və vətəndaş cəmiyyətinin cəlb edilməsi ilə inkişaf etdirilə bilər;

- Büdcə dəyişikliklərinin ilkin layihəsi hazırlanmazdan əvvəl parlament komitələrinin iştirakı ilə büdcə dinləmələri təşkil edilməlidir;

- Pandemiya zamanı çəkilən digər xərclər, onların iqtisadi və funksional strukturunun aylıq icmalı hazırlanaraq ictimaiyyətə təqdim edilməlidir;

- 2022-ci il üzrə gec olmayaraq, dövlət büdcəsində ümumi funksional sahələrini əhatə edən nəticəyə əsaslanan büdcə üzrə mexanizmə keçid ilə bağlı qərarın qəbul olunması məqsədəuyğun hesab edilir;

- “Büdcə qaydasına” yenidən baxılmasına, onun dayandırılması şərtlərinin maksimum dərəcədə sərtləşdirilməsinə, büdcənin xərcinə deyil, neft üzrə gəlirlərə qoyulan məhdudiyyətlər əsasında qaydaya yenidən baxılmasına ehtiyac var.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Böhran sosial dialoqun qarşısındakı əvvəlki maneələri aradan qaldırmaq imkanı verir, tərəfdaşlara vəziyyətin ağırlığını nəzərə alaraq fikir ayrılıqlarını bir kənara qoyub təməl prinsipləri qiymətləndirməyə şərait yaradır. Müasir texnologiyalarla bağlı sağlamlıq üzrə risklərin qarşısını almaqdan ötrü tədbirləri möhkəmləndirmək, sosial tərəfdaşlar və hökumətin arasında virtual məsləhətləşmələr təşviq etmək vacibdir. Böhranın ilkin mərhələlərində hökumətlərin və sosial tərəfdaşların etimad və birliyə xələl gətirə biləcək hər hansı hərəkətin qarşısını almağa diqqət yetirməlidirlər. İş yerində COVID-19 virusunun yayılmasını məhdudlaşdırmağa kömək etmək üçün məqsədyönlü və effektiv profilaktik tədbirlər hazırlamaq üçün işçiləri bu proseslərə cəlb etmək lazımdır.

Pandemiyanın təsirlərindən qurtulmaq təkcə stimullaşdırıcı paketlərin ölçüsündən və peyvənd proqramlarının sürətlə həyata keçirilməsindən deyil, həm də qlobal iqtisadiyyatı gələcək şoklara daha davamlı etmək üçün həyata keçirilən tədbirlərin keyfiyyətindən və effektivliyindən asılı olacaq. Stimullaşdırıcı proqramlarının maliyyələşdirilməsi pandemiya dövründə ən böyük borclanmaya səbəb olmuşdur. Bir çox orta və aşağı gəlirli ölkələr borclarını ödəməmək üçün likvidliyə çox ehtiyac duyurlar. Ümumilikdə bu kimi ölkələr bütün maraqlı tərəflərdən, o cümlədən özəl kreditorlardan həmrəyliyə və maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyurlar. Bu konsolidasiyanın əsas məqsədi zəif inkişaf vəziyyətində olan ölkələr üçün borcun azad olmaqdır ki, onlar əhaliyə həyati əhəmiyyətli xidmətlər göstərməklə borclarına xidmət etmək arasında seçim etməsinlər. 2 milyondan çox insanın həyatına son qoyan, saysız-hesabsız ailələri yoxsulluğa sürükləyən, gəlir bərabərsizliyini artıran, beynəlxalq ticarəti pozan və qlobal iqtisadiyyatı iflic edən görünməmiş böhran fəvqəladə tədbirlər görülməsini tələb edir. Ədalətli, təhlükəsiz və həyat qabiliyyətli dünya qurmaq perspektivləri bəşəriyyətin bu cür vəziyyətlərə nə dərəcədə effektiv cavab verəcəyindən asılı olacaq.

1. 2019-cu ildə Çinin Uhan şəhərində başlayan COVID-19 pandemiyası qısa müddətdə, bütün dünya ölkələrinə yayılmışdır. Pandemiya hər ölkədə insan itkisinə

səbəb olub və bu itkiləri minimuma endirmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilib. Həyata keçirilən bu tədbirlər xidmət sektoruna və xüsusilə bu sektorun nəqliyyat, pərakəndə ticarət və turizm alt sektorlarına ciddi təsir göstərmişdir. Pandemiya həm də gəlirlərdə və əmək bazarının strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olub. Tədqiqatda pandemiyanın maliyyə vəziyyətinə, qlobal iqtisadi fəaliyyətə və gəlirlərə təsiri araşdırılır. Eyni zamanda, pandemiya dövründə Azərbaycanda iqtisadi artımın, maliyyə vəziyyətinin və İEÖ, İEOÖ-lərin də maliyyə vəziyyəti araşdırılmışdır;

2. Pandemiya və karantin rejimi nə qədər uzun sürərsə, risk qrupunun genişlənmə ehtimalı bir o qədər yüksəkdir. Çünki belə olan halda karantinə görə fəaliyyətini qismən və ya tamamilə dayandırmış şirkətlər istər-istəməz ixtisara düşəcək, kiçik və orta biznesdə iflaslar baş verəcək. Böhrandan əziyyət çəkən firmalarda işçilərin ixtisarının qadağan edilməsi və bu cür ixtisarlara inzibati yollarla qarşısının alınması normal biznes mühiti üçün qəbul edilməzdir. Covid-19 pandemiyasının yaratdığı vəziyyət qlobal və ciddi tənəzzülə səbəb olub. Pandemiyanın nəticələri və bəşər sivilizasiyasını necə dəyişəcəyi əvvəlcədən bilinməsə də, təhlükə sosial-iqtisadi sferalardan sonra dünyada müxtəlif ölkələrdə iqtisadi tənəzzülə, itkilərə və bir çox problemlər yaratmışdır;

3. Ənənəvi olaraq, pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi və xüsusilə onların gətirdiyi gəlir itkisinin qiymətləndirilməsi ölüm nisbəti və xəstə insanların sayı kimi məlumatlara əsaslanır. Bu hesablamalara həmçinin pandemiya ilə əlaqədar tibb işçilərinin sərf etdiyi vaxt və gəlir, tibbi xidmət və dəstək xidmətlərinə birbaşa xərclər daxildir. Bununla belə, bu ənənəvi yanaşma, hələ peyvəndi olmayan, tez bir zamanda yayılmış Covid-19 pandemiyasının əsl iqtisadi dəyərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilər. Koronavirus pandemiyası fonunda dünya iqtisadiyyatı böyük böhran yaşayır. İqtisadiyyatı xidmətdən asılı olan ölkələrdə turizm, nəqliyyat və ictimai iaşə iflasa uğrayıb. Pandemiyanın tənəzzül dalğaları Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən əmək bazarına və əhəlinin gəlirlərinin azalmasına mənfi təsir göstərmişdir.

4. Maliyyə sahəsi ilə bağlı iqtisadi və maliyyə göstəriciləri baxımından İEÖ və İEOÖ-in imkanlarını nəzərə alaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə müqayisədə

inkişaf etmiş ölkələrin bu göstəriciləri maliyyə sahəsinin konseptual çərçivəsinə uyğun olaraq daha səmərəli qiymətləndirdiyi anlaşılmışdır. Yenə inkişaf etmiş ölkələrin nisbətən yüksək fiskal məkan tutumu nəticəsində ən son misalla mövcud Covid-19 epidemiyasında bunun fiskal məkan baxımından daha sərfəli ola biləcəyi qənaətinə gəlmək olar;

5. Pandemiya, bir tərəfdən qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətini dayandıran, digər tərəfdən, qeyd edə bilərik ki, hər bir ölkədə xidmət sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir edərək, iqtisadi azalma prosesini sürətləndirmişdir. Lakin pandemiyanın nə qədər çəkəcəyini, iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə vaxt aradan qaldırılacağını və normal iqtisadi həyata nə vaxt dönəcəyini bilmədən, pandemiyanın nə vaxta kimi davamlılığını və nə vaxt normal iqtisadi həyata qayıdacağını bilmək olmaz. Əldə olan məlumatların işığında Azərbaycanda, eyni zamanda digər ölkələr üçün qiymətləndirmələr müxtəlif ssenari fərziyyələrinə əsaslanır. Pessimist fərziyyələrə əsaslanaraq yaradılan ssenarilər nəticəsində yaranan iqtisadi itki və iqtisadi azalmanın yüksək səviyyədə olacağı qənaətinə gəldiyi halda, optimist fərziyyələr qısamüddətli azalma prosesi ilə iqtisadiyyatların sürətlə artıma doğru gedəcəyini proqnozlaşdırmışdılar;

6. Pandemiya tez bir zamanda nəzarət altına alınarsa, normal iqtisadi həyata qayıdış tez bir zamanda baş verəcək ki, bütün iqtisadi sektorlar, xüsusən də xidmət sektorları qısa zamanda vəziyyəti normallaşdırma bilsin. Pandemiyanın qarşısının alınması prosesi uzun sürərsə, iqtisadi artıma və məşğulluğa dəyən zərər daha yüksək səviyyədə olacaq. Bu baxımdan, səlahiyyətli qurumlar tərəfindən pandemiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlərə ciddi riayət etmək lazımdır. Sözügedən prosesdə bütün sektorlar, xüsusən də pandemiyaadan ən çox təsirlənən sektorlar üçün müxtəlif təşviq və dəstəklər pandemiyaadan sonrakı iqtisadi bərpa prosesini sürətləndirəcək. Hər ölkənin elan etdiyi milli tədbirlərlə yanaşı, ölkələr arasında əməkdaşlıq yolu ilə beynəlxalq səviyyədə həyata keçiriləcək dəstəklər pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata mənfi təsirlərini yüngülləşdirəcək.

COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata, o cümlədən makroiqtisadi sabitliyə, maliyyə vəziyyətinə vurduğu zərərin minimuma endirilməsi və gələcəkdə belə təsirlərə qarşı həssaslığın azaldılması üçün aşağıdakılar təklif olunur:

1. Pandemiyanın təsirləri nəzərə alınmaqla il üçün makroiqtisadi proqnozlara yenidən baxılmasını və hökumətin yeni makroiqtisadi gözləntilərinin ictimaiyyətə açıqlanmasını təmin etmək vacibdir;

2. Pandemiyadan zərər çəkmiş risk qrupuna daxil ediləcək şəxslərin sayının dəqiqləşdirilməsi üçün məşğulluq statistikasının dərhal təkmilləşdirilməsi, əmək müqaviləsi olmadan işləyən əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq strukturunun dəqiqləşdirilməsi və ictimaiyyətə açıqlanması;

3. İnkişaf etmiş ölkələrin diqqət yetirməli olduğu fiskal islahatlar demoqrafik təzyiqlərin azaldılmasına və rifahın davamlılığının təmin edilməsinə yönəlməlidir. İEO-lər də fiskal məkanın formalaşmasına töhfə verəcək bütün potensial resursları ilə əlavə maliyyə kimi büdcələrinə əlavə oluna biləcək institusional və struktur islahatlara daha çox diqqət yetirməlidirlər. Bundan əlavə, qeyri-formal iqtisadiyyata nəzarəti təmin edəcək tənzimləmələr və vergi dərəcələrinin optimal səviyyəyə yaxınlaşdırılmasını ehtiva edən islahatlarla qiymətləndirilən İEO-lər üçün fiskal məkan yaratmaq imkanı artırıla bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında “COVID-19 xəstəliyi əleyhinə 2021-2022-ci illər üçün Vaksinasıya Strategiyası”.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı, 15 səh.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı, 15 səh.
4. “Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”, Analitik yazı, Avrasiya Bilik Mərkəzi 2020, 73 səh.
5. İbrahimov M. (2020), “Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsiri və onun Azərbaycan üçün nəticələri 8”, Baku, AZ1005, Air Center, 145 səh.

İngilis dilində

1. Busby J., Karen A., Grepin J.Y. “Introduction: Ebola: Implications for Global Health Governance”, Global Health Governance, 2016, X(1), p.3-11.
2. Gerard F., Imbert C., Orkin K. “Social Protection Response to the COVID-19 Crisis: Options for Developing Countries”, Oxford Review of Economic Policy, 2020, 36(1), p.281-296.
3. Ghebreyesus T. (2021), “WHO Director-General’s opening remarks at 148th session of the Executive Board”, World Health Organization, <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-148th-session-of-the-executive-board>
4. Giustiniano L., Cunha M.P., Simpson A.V., Rego A., Clegg S. “Resilient leadership as paradox work: Notes from Covid-19”. Management and Organization Review, 2020, 16(5), p.971-975.
5. Gurria A. (2021), “Covid vaccine rollout is the greatest test for mankind (webpage)”, CNBC, <https://www.cnbc.com/video/2021/01/26/covid-vaccine-rollout-is-the-greatest-test-for-mankind-oecds-gurria.html>

6. Reuben R., Rob K., Elia A., Lauren R., Tyler B., Jeremy C., Ugo Rossi G.S., Michelle B. “Geographies of the Covid-19 pandemic Dialogues in Human Geography 2020”, Vol. 10(2), p.97-106.

7. Stop, collaborate and listen; The pandemic. The Economist, vol. 434, no. 9187, 28 Mar. 2020, p.54(US), Gale General OneFile, <https://go.gale.com/ps/i.do?p=ITOF&u=ankara&id=GALEA618593492&v=2.1&it=r&sid=ITOF&asid=096bcfc2>

8. The Economist Intelligence Unit (2021), Coronavirus vaccines: expect delays Q1 global forecast 2021, The Economist, London/New York/Hong Kong.

Türk dilinde

1. Arslan İ., Bayar İ. (2020), “Covid-19 Salgını, Ekonomik Etkileri ve Küresel Ekonominin Geleceği”. Gaziantep University Journal of Social Sciences. Special Issue. 125 p.

2. BBC, (2019), “ABD Merkez Bankası Faiz Oranlarını İkinci Kez 0,25 İndirdi”, BBC. 13 Ekim 2020’de, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49735116> adresinden alındı.

3. Budak F. ve Korkmaz Ş. “COVID-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği, Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi”, 2020, (1), s.62-79.

4. Bünyamin A., Nagihan B. “Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleri bazında mali alan üzerine karşılaştırmalı bir analiz, International Journal of Economic and Administrative Studies”, 2021, s.84-103.

5. “Dünya ekonomisindeki son gelişmeler”, TCC Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021, 32 s.

6. Fırat M. “Covid-19 krizi ve IMF destekli maliye politikalarının gerekliliği”. Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, 2021, Cilt 2, Sayı 3, s.209-222.

7. Funda K.A. “COVID-19 pandemisi: uluslararası hukuk açısından dünya sağlık örgütü’ne ilişkin bir değerlendirme”. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2021, Cilt 76, No.1, s.1-35

8. Karımıvand F. “Covid-19 ve sosyo-ekonomik sonuçları: literatür incelemesi”. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Osmaniye Korkut Ata University İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2021, Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran s.47-61.

9. Kerem C.G. “Koronavirüs (covid-19) pandemisi ve uygulanan mali tedbirlerin değerlendirilmesi”. Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi 2021, Cilt 3, Sayı 1, Haziran, s.84-95.

10. Kılıç S. “Ülkelerin covid-19 İle mücadelede aldıkları vergisel önlemler”, Vergi Raporu, 2020, 247, s.11-35.

11. Küçükoğlu, S. “Covid-19 pandemi sürecinin küresel ekonomik göstergeleri ve Türkiye’de bankacılık ve finans sektörüne etkileri”. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2021, 20(42), s.1269-1291.

12. Suleymanov E., Rahmanov F.,Ibrahimova K. “Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan Ekonomisi Üzerinde Etkisi”. Conference: International Conference on Eurasian Economies, 2021, s.1-7.

13. Tunalı Ç.B. “COVID-19 pandemisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı” / Zeytinburnu, İstanbul - Türkiye Sertifika No: 17845 İlk baskı, 2020, s.20-34, www.ilbeymatbaa.com.tr.

14. Ulusoy T., Civek F. “Covid-19 Öncesi Ve Sonrası Dönem İçin Enflasyon Ve Faiz Değerlendirmesi: Abd-Türkiye-Çin”, International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, 2020, 6(39), s.2626-2636.

15. Yakışan B., Kahveci Z. (2019), “Finansal Piyasalarda 2019 Böyle Geçti’, AA. 13 Ekim 2020’de <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/finansal-piyasalarda-2019-boyle-gecti/1676858>.

16. Yeni Koronavirüs, 2019, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/eventsas-they-happen>.

Rus dilində

1. Долбнєва Д.В. “Вплив COVID-19 на економіку країн світу, Проблеми економіки”, 2020, № 1 (43), стр.20-26.
2. Краткие аналитические обзоры COVID-19, ІОМ, 2020, 155 стр.

İnternet resursları

1. Dünya Bankası ASPIRE İndeks (2008-2018),
<https://www.worldbank.org/en/data/datatopics/aspire/region/incomegroup-comparison>,
2. https://audit.gov.az/Upload/Files/2019/M%C9%99qal%C9%99_Pandemiya_AZE_op.pdf
3. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=XL>
4. <https://iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2021/01/icc-summary-for-policymakers-the-economic-case-for-global-vaccination.pdf>
5. <https://koronavirusinfo.az/az/page/statistika/azerbaycanda-cari-veziyyet>
6. <https://koronavirusinfo.az/az/post/1497>
7. <https://live.worldbank.org/covid-19-vaccines-developing-countries#>
8. <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>
9. <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d8c1313b8769ff0574a81/ABD%20%C3%9C%9C%20Profili>
10. <https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc>.
11. <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c>
12. <https://voxeu.org/article/trade-and-covid-19-crisis-developing-countries>
13. <https://www.cbar.az/>
14. <https://www.imf.org/en/Home>
15. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-vaccines-for-developing-countries-an-equal-shot-at-recovery-6b0771e6/>
16. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>
17. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788>

18. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>
19. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
20. https://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2021/october/20211021_dose-of-reality
21. <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>.
22. WB (2021), Poverty Overview,
<https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>,
23. World Bank (WB) (2020). Global economic prospects.
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33748>.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2019-2020-ci illər üzrə ABŞ, Türkiyə və Azərbaycan üzrə əsas iqtisadi və sosial göstəricilər.....	18
Cədvəl 2: Ümumi yoluxma və ölüm sayına görə dünyanın ilk 10 ölkəsi (2020-ci il sonuna).....	22
Cədvəl 3: Pandemiya zamanı İEÖ tərəfindən görülmüş iqtisadi siyasət tədbirləri.....	31
Cədvəl 4: İEÖ-də qlobal makro iqtisadi göstəricilər.....	31
Cədvəl 5: 2021-ci ilin ikinci rübündə inkişaf etmiş ölkələrin artım templəri (%).....	33
Cədvəl 6: Pandemiya ilə mübarizədə pul və fiskal siyasətlər.....	33
Cədvəl 7: Pandemiya ilə mübarizə prosesində elan edilən maliyyə tədbirlərinin həcmi.....	34
Cədvəl 8: 2021-ci ilin ikinci rübündə seçilmiş ölkələrin artım templəri (%).....	38
Cədvəl 9: 2020 və 2021-ci illər üçün inflyasiya proqnozları (İllik Orta % Dəyişiklik).....	40
Cədvəl 10: Covid-19 ilə mübarizə üçün ölkələr tərəfindən xərclənən pullar.....	48
Cədvəl 11: 2020-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı.....	50
Cədvəl 12: Ölkədə bank sektorunun pandemiya dövründə vəziyyəti (2019-2021).....	54
Cədvəl 13: Pandemiyada tədbirlərdən ötrü ayrılmış maliyyə vəsaitləri.....	70

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İEÖ-də adambaşına düşən ÜDM (Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti əsasında).....	37
Qrafik 2: İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 5 illik Credit Default Swap mükafatları (2020).....	43
Qrafik 3: 2015-2021-ci illər arasında İEÖ-də ÜDM-in artımı.....	44
Qrafik 4: ÜDM artımı, əvvəlki ilə nisbətən faizlə.....	47

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: BNO News, nKov2019 Məlumat xəritəsi.....	28
Şəkil 2: 2020-2021-ci illər üzrə inflyasiya göstəriciləri.....	51
Şəkil 3: COVID-19-a qarşı peyvənd edilmiş insanların payı, 7 aprel 2022-ci il.....	57
Şəkil 4: İnkişaf etmiş ölkələrdə xarici özəl maliyyəyə ümumi COVID-19 təsirinin 700 milyard ABŞ dolları olduğu təxmin edilmişdir və bu da 2008-ci il maliyyə böhranının təsirindən 60% artıqdır.....	59
Şəkil 5: Peyvəndlər 2021-ci ilin yanvarına qədər ölkələr tərəfindən ümumi əhalinin faizi kimi təmin edilib.....	64
Şəkil 6: Ən çox təsirlənən 20 inkişaf etməkdə olan ölkə üçün kritik COVID-19 məhsullarının əsas mənbələri.....	65
Şəkil 7: 09.04.2022 tarixinə ölkə üzrə pandemiyanın statistikası.....	68
Şəkil 8: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında operativ qərargahın məlumatı: vaksinasıya.....	69